

NORGES HANDELSHØYSKOLE

Bergen, våren 2008

Utredning i fordypningsområdet: økonomisk styring

Veileder: Professor Knut Johannesen Ims

Etikk i næringslivet

I lys av Adam Smiths etiske og økonomiske teorier

av

Anne Hinderaker Myklebust

Denne utredningen er gjennomført som et ledd i siviløkonomutdanningen ved Norges Handelshøyskole og godkjent som sådan. Godkjenningen innebærer ikke at Høyskolen innestår for de metoder som er anvendt, de resultater som er fremkommet eller de konklusjoner som er trukket i arbeidet.

Innhold

1. Sammendrag
2. Forord
3. Innledning – problemstilling
4. Et etisk rammeverk
  - 4.1 Distinksjon mellom etikk og moral
  - 4.2 Normer, verdier og etisk argumentasjon
  - 4.3 Normative etiske teorier
    - 4.3.1 Egoistisk nytteetikk
    - 4.3.2 Utilitarisme
    - 4.3.3 Dydsetikk
    - 4.3.4 Humes teori
    - 4.3.5 Kants pliktetikk
    - 4.3.6 Kristen pliktetikk
5. Beskrivelse av Adam Smiths etiske teori
  - 5.1 Bibliografi
  - 5.2 Innledning
  - 5.3 Sympatievnen og en upartisk tilskuers perspektiv
  - 5.4 Hvordan moralen dannes i et samfunn
  - 5.5 Plikt vs følelser
  - 5.6 Motiv vs konsekvens
  - 5.7 Egeninteresse
  - 5.8 Dyder
  - 5.9 Lykke
  - 5.10 Den usynlige hånd
6. Beskrivelse av Adam Smiths økonomiske teori
  - 6.1 Innledning
  - 6.2 Frihet – filosofiske diskusjoner med økonomiske implikasjoner
  - 6.3 ”Universal Education” – en diskusjon rundt rettferdighet og menneskeverd
  - 6.4 ”The Invisible Hand” – kjernen i økonomisk teori eller en ironisk metafor?
7. Anvendelse av teoriene på et praktisk eksempel – Porsgrunn Porselen
  - 7.1 Eksempel: Porsgrunn Porselen
  - 7.2 Etske problemstillinger
  - 7.3 Aktuelle normer og verdier
  - 7.4 Etisk argumentasjon
8. Etikk i næringslivet – forholdet mellom etikk og økonomi
9. Oppsummering
10. Litteraturliste

1. Sammendrag

Denne utredningen tar utgangspunkt i Adam Smiths arbeid innenfor filosofi – *The Theory of Moral Sentiments* – og hans arbeid innen økonomien, som på mange måter anses som grunnleggelsen av økonomifaget som egen disiplin - *An inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations*.

I dag virker det på mange måter som om Smith som filosof slett ikke er kjent blant økonomer, og at Smith som økonom heller ikke er videre kjent innen fagmiljøene som driver med etikk og filosofi. Jeg forsøker her å plassere Smith innenfor den filosofiske tradisjon hvor jeg forsøker spesielt å fokusere på hans synspunkter på etikk og moral – og det teoretiske og verdimeslige grunnlaget for hans synspunkter.

Forståelsen av Smith som filosof er etter noen forskeres synspunkt sentralt for å kunne ha et reflektert forhold til Smith som økonom. Videre er det nødvendig å kjenne til en rekke av de karakteristika ved Smiths samtid og den politiske og økonomiske virkelighet han levde i. *Wealth of Nations* ble av Smith selv sett på like mye som et debattinnlegg som et teoretisk verk, og man kan derfor anta at hans holdninger og verdigrunnlag som er så grundig redegjort for i de elleve (!) revideringene av *Moral Sentiments* også ligger til grunn for det hans skriver i *Wealth of Nations*. Hvis man da leser Smith som økonom med delvis nye øyne fremstår han som langt mer nyansert enn den populistiske versjon av Adam Smith som eksisterer i dagens avisspalter – men også i mange akademikerhoder.

De etiske problemstillingene alle står overfor i løpet av sine liv har Smith redegjort for og beskrevet, og ved å legge hans holdninger på dette området som bakteppe for hans økonomiske teorier kan vi se også flere av de moderne etiske problemstillingene i økonomien i et annet lys.

Til slutt forsøker jeg å illustrere dette ved et par praktiske problemstillinger, og vise hvordan en mer nyansert tilnærming til problemene fremmer bevisstgjøring omkring disse komplekse problemstillingene.

Denne utredning blir dermed mer av en identifisering av en interessant nyfortolkningsmulighet av klassisk teori enn et forsøk på å presentere noen form for standardløsninger eller komplette svar på de etiske problemstillingene man står overfor i næringslivet.

2. Forord

Da jeg gikk på NHH fra 1991-1995 ble jeg ikke kjent med noen form for etikk i næringslivet. En grunn var nok at jeg ikke var så reflektert ift dette temaet, men en annen var også at det ikke var noen obligatoriske fag om dette temaet, ei heller valgfrie tilbud om dette så langt jeg vet. Jeg følte hele tiden at det var noe som manglet i studiet selv om jeg ikke klarte å sette ord på det. Etter noen år i næringslivet ble denne følelsen av noe mangelfullt forsterket selv om jeg arbeidet innenfor organisasjoner som var opptatt av godt arbeidsmiljø og motivasjon av arbeidstakerne. Etter at jeg fikk mitt tredje barn i 2005 og fant det vanskelig å gå tilbake til arbeid igjen med det aller første, fikk jeg muligheten til å studere litt igjen. Etikk i næringslivet var nå blitt mer og mer omtalt og alle store og mellomstore (om ikke alle) bedrifter må forholde seg til hvilke etiske standarder de ønsker skal gjelde. Jeg hadde nå også forstått hva jeg syntes det manglet refleksjon over både i studiet og i arbeidslivet og jeg startet på filosofistudiet ved universitetet i Oslo med tanke på å kunne få mer kunnskap om blant annet etikk og på den måten kunne erverve meg relevant kunnskap med tanke på å kunne jobbe med etikk i næringslivet på litt sikt. Det var her jeg litt tilfeldig fikk høre om Adam Smith igjen og at han også var filosof. Til min store overraskelse var hans første store verk moralfilosofisk! Dette var starten på en nyskjerrighet ift hva hans etikk handler om og om det er noe av denne teorien som kan anvendes i dag i tillegg til det vi har trykket til vårt bryst av hans økonomiske ideer. Da han ikke har vært pensum i noen av fagene jeg har tatt på filosofi-studiet er det ekstra interessant å få muligheten til å se nærmere på dette ifm siviløkonom-utredningen. Det var nok meningen at jeg ikke skulle få fullført utredningen i 1995 fordi jeg startet i ny jobb rett etter eksamen, slik at jeg fikk denne muligheten! Adam Smith regnes av svært mange som økonomiens gudfar, men kan vi lære noe av hans etiske teori og la han noen av disse etiske ideene som forutsetninger for sin økonomiske teori?

Jeg vil spesielt takke mine foreldre som har stilt opp og hjulpet med kos og middager i en travel trebarnsmor-tilværelse. Uten dere hadde jeg ikke klart å fullføre denne oppgaven! Takk også til min kjære mann Ivar som har vært en god diskusjonspartner og oppmuntret.

3. Innledning – problemstilling

Hva er etikk? Og hva har dette med næringslivet og økonomi å gjøre? Mange mener at næringslivet bør holde seg til det de kan, nemlig å tjene penger, de verken bør eller har forutsetninger for å skulle drive med etikk. Det er en leders plikt å maksimere overskuddet til aksjonærene, det er en kontrakt lederen har inngått. At alle bedrifter nå må vise til at de har utarbeidet etiske retningslinjer fordi ”markedet krever det” er bare for at forbrukerne skal få ”feel good” følelsen, det har lite betydning for driften av bedriftene. De som kan noe om etikkfaget skjønner ikke hva som skal til for et firma å overleve i konkurransen, ei heller særlig mye av hvordan alt henger sammen når det gjelder samfunnsøkonomi.

Adam Smith er viden kjent for sine økonomiske teorier og refereres stadig til i dag, og det siteres jevnlig noen få setninger fra hans 500 siders verk (utgaven jeg har lest er på litt over 500 sider med utrolig tett og liten tekst, originalt utkom boken i to bind) der han bruker begrepet ”den usynlige hånd”.

Næringslivsetiske spørsmål har stått i medias søkelys de siste årene. Spørsmålet om hvilket etisk ansvar bedrifter har er blitt diskutert i ulike saker som f.eks. Enronskandalen og korrupsjonsanklagene mot Statoil, og nå sist Telenors opptreden i Bangladesh. Samfunnets forventninger til bedriftene forandres i takt med endringer i det private næringslivets rammebetingelser. De siste tiårene har privatisering og globalisering vært tendensene. Det offentlige har overført mange oppgaver til det private næringsliv, som slik kan sies å ha fått økt innflytelse i samfunnet. Samtidig har globaliseringen medført at nasjonalstatens makt er svekket. Noen multinasjonale selskaper har vokst voldsomt i omfang og har en omsetning som langt overskrider de fleste lands nasjonalprodukter. Mange har, med utgangspunkt i disse tendensene, tatt til orde for at det private næringslivets økte innflytelse må balanseres med et tilsvarende økt samfunnsansvar.

Det er særlig interessant å se på Telenor og Baksaa sin innstilling til arbeidsforholdene hos sine underleverandører. Min påstand er at Telenor - på tross av at de har Corporate Social Responsibility som en såkalt integrert del av bedriftens strategi, og selv om de har

fått mye rosende omtale for sitt arbeide og blant annet har blitt ”hedret” med deltagelse i Dow Jones Sustainability Index som representant for den globale telekomindustrien – fortsatt må sies å ha profittmaksimering som sitt øverste mål og etiske verdier som underordnede. Deres respons viser etter min mening at på tross av de pene ord og deres iver etter å overbevise verden om det motsatte, så gjennomsyrrer fortsatt ikke bevisstgjøring omkring etiske dilemmaer og problemstillinger tankegangen og holdningene i Telenors styre og ledelse.

Så lenge bedriftene ”slipper unna” med å handle med produsenter som tilbyr rimelige varer er de ikke opptatt av hvordan produksjonen foregår. Hadde de vært like opptatt av det som av profittmaksimering ville de kunne sette krav til produsentene om arbeidsmiljøforhold på lik linje med andre spesifikasjoner. De ville også visst hva som ville være en rimelig og realistisk pris for disse produktene og betalt deretter. Det kan virke som de lukker øynene for å skape best mulig resultater og fordi de kan vise til gode resultater er aksjonærene og markedet fornøyd og både direktører og styre har full tillit. Det er noen ildsjeler som gransker atferden til bedriftene og media er med på å spre informasjonen ut. Deretter er det hver enkelt person, som både kan være aksjonærer og kunder eller potensielle kunder som må gjøre seg opp en mening om det vi får vite er akseptabelt eller ikke. Her vil vi oppføre oss som upartiske dommere; vi vil leve oss inn i situasjonen til arbeiderne og barnearbeiderne og gjøre oss opp en mening om vi synes det er riktig at de skal arbeide under så dårlige forhold. I tillegg vil vi tenke på vår egeninteresse som handler om at vi kan få rimelige produkter når de produseres så billig som mulig.

Det er nettopp denne virkelighetsbeskrivelsen, hvor Smith tas til inntekt for at det er både akseptabelt og lønnsomt å innrette seg etter eget forgodtbefinnende og ”gi blaffen” i alle andre, som jeg fant intellektuelt utfordrende og konfliktfylt. Kunne det virkelig stemme at moralfilosofen jeg ble introdusert til innenfor etikken var den samme som den ”turbo-kapitalisten” jeg så referert til i avisene, og som jeg hadde vage minner om fra økonomistudiene? Her var det noe som skurret, og det er i korte trekk min problemstilling:

Hvilket samsvar finnes det mellom Adam Smiths teorier innen filosofi og økonomi – og hvilke eventuelle implikasjoner eller læresetninger finnes det i denne 250 år gamle litteraturen som kan ha relevans for den svært moderne problemstilling omkring **etikk i næringslivet**?

4. Et etisk rammeverk

If we examine the most celebrated and remarkable of the different theories which have been given concerning the nature and origin of our moral sentiments, we shall find that almost all of them coincide with some part or other of that which I have been endeavouring to give an account of; and that if every thing which has already been said be fully considered, we shall be at no loss to explain what was the view or aspect of nature which led each particular author to form his particular system. (MS VII.I.I).

Adam Smith sitt hovedverk, “The Theory of Moral Sentiments”, har mange ulike perspektiver når det gjelder etikk og moral, og det er etter min mening ikke mulig å sette ham i én bås. For bedre å kunne forstå hans verk vil jeg starte med å gi en kort beskrivelse av de teoriene han har fellestrekk med. Dette vil også gi et teoretisk fundament for hva etikk dreier seg om og danne grunnlaget for temaet etikk i næringslivet.

4.1 Distinksjon mellom etikk og moral

Begrepene etikk og moral brukes ofte om hverandre. Jeg vil derfor først gi en distinksjon mellom disse. ”Etikk defineres gjerne som lære om moral eller refleksjon over moral.”¹ Etikk er et fag man kan studere og den kan gi oss et språk og noen prinsipper for å avklare hvilke beslutningshensyn som gjelder i situasjoner hvor man står fast og lurer på hva som bør gjøres, hva som er riktig handlemåte. Moral handler om oppfatninger om rett og galt i omgang mellom mennesker. Alle har en personlig moral og den overlapper i stor grad andres slik at det dannes et grunnlag for en felles moral, med tilhørende normer og verdier.

4.2 Normer, verdier og etisk argumentasjon

Normer er utsagn som sier hvordan det bør handles eller ikke handles generelt, eller i bestemte typer situasjoner. ”Etiske normer brukes for å tilskrive visse handlinger etiske egenskaper.”² Et eksempel på en norm kan være: ”Du skal ikke lyve.” En norm kan deles opp i tre deler; normbetingelsen er det som angir normens gyldighetsområde, de moralsk

¹ Johansen og Vetlesen (2000), 108.

² Ralph Henk Vaags (2004), 25.

relevante egenskapene, og vil i dette eksempelet være det som defineres som løgn. Normoperatoren er her ”skal ikke” og normvirkningen er det normen har til hensikt å oppnå, nemlig snakke sant. ”Moralske normer kan ha flere funksjoner, men den viktigste er kanskje at de skal beskytte og fremme verdier.”³ Verdier kan beskrives som tilstander, forhold som er oppnåelige i denne verden, f.eks. kunnskap, frihet, lykke, helse. Vi kan skille mellom forskjellige typer verdier⁴: hvis vi sier at noe har instrumentell verdi, betyr det at en handling er et effektivt middel til å oppnå noe annet. Et eksempel er penger som som regel kun tillegges instrumentell verdi. At noe har egenverdi vil si at noe har verdi som endelig mål for menneskets streben etter det gode. Det som har egenverdi, er det vi lever *for*, og ikke utelukkende *av*, det er ikke bare et middel til noe annet. En tredje type verdi er iboende verdi. Et eksempel er menneskets frie vilje som er kilden til hver enkelts unike og ukrenkelige menneskeverd.

I etisk argumentasjon av alle slag inngår normer og/eller verdier som helt avgjørende premisser. Når man argumenterer normbasert ser man om det oppstår brudd på gjeldende normer, og om man er i en normkonflikt. Når man argumenterer verdibasert ser man om de ønskede verdiene oppnås eller ikke og sannsynligheten for det. I den siste delen av oppgaven der jeg anvender etisk teori på et praktisk eksempel, vil jeg benytte både normbasert og verdibasert argumentasjon.

I forbindelse med en etisk argumentasjon må man klarlegge hva som er moralsk relevante egenskaper, dvs en faktisk egenskap ved en person, handling eller situasjon som kan begrunne en moralsk vurdering av personen eller handlingen. Hvis man skal behandle to tilfeller forskjellig, må det være mulig å henvise til en moralsk relevant forskjell mellom dem. Hvis man står overfor en normkonflikt vil det kunne føles som et dilemma. ”Et dilemma er en situasjon hvor det finnes tungtveiende grunner som taler til fordel for minst to av handlingsalternativene, men hvor du bare kan velge ett av dem.”⁵ Men for at det skal være et ekte etisk dilemma må hensynene som står mot hverandre være mer eller mindre likevektige. Det er faktisk krevende å avgjøre hva som er den beste løsningen,

³ Johansen og Vetlesen (2000), 113.

⁴ Frode Nyeng (2002), 52-55.

⁵ Kvalnes (2006), 81-82.

hvilket av de tungtveiende hensynene som må vike. ”Ekte dilemmaer er en utfordring både til tanken – hva burde jeg gjøre? – og deretter til viljen – har jeg mot til å gjøre dette? Falske dilemmaer, derimot, er kun en utfordring til viljen.”⁶

4.3 Normative etiske teorier

Jeg vil her gi en kort beskrivelse av noen av de normative teoriene Smith har fellestrekk med. Som nevnt skal normative etiske teorier gjøre det mulig for oss å avgjøre hvilke moralske normer som er gyldige eller hvilke handlinger som er moralsk riktige. De skal si oss noe om hvilke hensyn som bør regnes som relevante og de inneholder ett eller flere overordnede prinsipper som forteller oss hvordan ulike etiske relevante hensyn bør avveies ift hverandre.

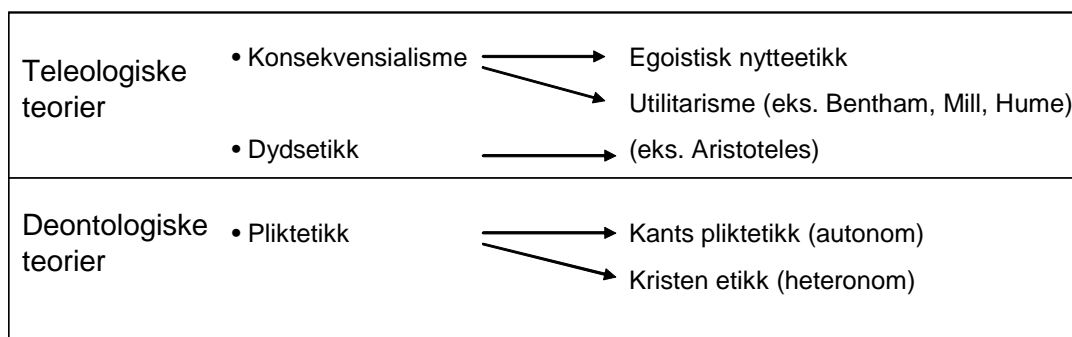
Det er vanlig å sette en skillelinje innenfor etikken mellom teleologisk⁷ etikk og deontologisk⁸ etikk. Litt forenklet kan vi si at den første tradisjonen setter utfallet av handlingen (det gode) foran handlemåten (det riktige), dvs at en handling er riktig fordi den fremmer det gode (f.eks. lykke eller nytelse). Den kan også sies å være verdibasert, fordi det er en lære om det eller de goder som er etterstrebellesverdige. Den andre tradisjonen prioriterer motsatt, og mener dermed at handlemåten (det rette) er viktigere enn utfallet (det gode). Her søker man å begrunne det moralsk riktige uavhengig av det gode, man mener at det finnes visse plikter og rettigheter (f.eks. menneskeverd, respekt og integritet) som vil gå foran og veie tyngre enn konsekvensene, og det skal sikre at vi følger visse regler i jakten på det gode. Plikter og rettigheter kan formuleres som normer, f.eks. påbud og forbud, og vi kan si at det er en normbasert etikk. Figuren under viser noen av teoriene som regnes inn under disse to hovedgruppene.

---

⁶ Kvalnes (2006), 90.

⁷ Kommer av det greske ordet *telos*; mål, formål, ende.

⁸ Kommer av det greske ordet *deon*; plikt og *logos*; lære.

4.3.1 Konsekvensialisme – egoistisk nytteetikk

I Johansen og Vetlesen "Innføring i etikk" blir Smith sin teori karakterisert som en egoistisk nytteetikk, som "(...) slutter seg til et universelt prinsipp om at enhver har moralsk rett til å fremme sine egne interesser, og som følgelig må innrømme enhver annen den samme rett, og som følgelig også mener at det må finnes regler som beskytter denne retten,"⁹ En egoisme som ikke tilkjenner alle andre den samme retten til egoisme vil både være selvmotsigende og kunne føre til en "alles krig mot alle". Som jeg sa innledningsvis har Smith mange andre perspektiver i sin teori, og jeg vil hevde at det er både urettferdig og galt å plassere ham i denne båsen.

4.3.2 Konsekvensialisme – utilitarisme

Utilitarismen har som sitt øverste prinsipp størst mulig lykke eller nytte (mest mulig nytelse og minst mulig smerte) for alle berørte parter. Den handling som i sum gir det beste resultatet i forhold til forventet nytte for alle berørte parter vil være den moralsk riktige. Jeremy Bentham (1748-1832) regnes som den første representanten for utilitarismen og definerte nytteprinsippet som følger:

By the principle of utility is meant that principle which approves or disapproves of every action whatsoever, according to the tendency which it appears to have to augment or diminish the happiness of the party whose interest is in question (...)¹⁰

Han utviklet en "lystkalkyle" for å beregne de mulige konsekvensene til en handling hvor kriterier som intensitet, varighet, sikkerhet/usikkerhet, nær/fjern i tid, fruktbarhet

⁹ Johansen og Vetlesen (2000), 140.

¹⁰ Warnock ed. (2003); Bentham: "An Introduction to the Principles of Morals and Legislation", 18.

(“fecundity”), renhet (“purity”) og til slutt utstrekning/omfang (dvs. hvor mange som er berørt av handlingen). En slik kalkyle skal i utgangspunktet settes opp for alle aktuelle handlingsalternativer, og vi ser at dette fort kan bli en kompleks jobb. John Stuart Mill (1806-1893) var elev av Bentham og videreutviklet utilitarismen. Han legger vekt på at lykke kan opptre i kvalitative former og trekker et skille mellom sanselige og intellektuelle nytelser der de siste rangeres høyere fordi de er mer sofistikerte og givende. Mill trekker også inn dyder fordi de vil være hensiktsmessige for å nå målet om størst mulig lykke, samt at det finnes noen grunnleggende menneskerettigheter, som retten til liv, som må overholdes fordi det ellers ikke vil kunne gi maks lykke for alle berørte parter. På dette punktet er det noen som hevder at Mill var regelutilitarist; at han forfektet en etisk teori som legger til grunn et prinsipp om at en i en gitt situasjon skal handle i samsvar med den norm som samlet sett gir de beste konsekvensene. Normen ”du skal ikke drepe” ville da være overordnet og fungere som en begrensning i forhold til mulige handlingsvalg. Men det er mulig at Mill likevel ville sagt at det finnes unntak fra dette; f.eks. vil man kunne forsvare å ta livet av en tyrannisk leder hvis det kunne befri et helt folk fra fattigdom og nød.

4.3.3 Dydsetikk

Aristoteles er den store klassikeren innen dydsetikk og Smith referer flere steder til hans verk ”Den Nikomakiske Etikk”. Aristoteles sier at det som er felles for alle mennesker er at de ønsker å være lykkelige og *det* derfor vil være det øverste målet vi vil strebe etter. Spørsmålet blir da hvordan man skal handle for å bli lykkelig. Aristoteles så på alt i naturen som ordnet, slik at alt har sitt formål eller sin gitte naturlige bestemmelse. For at mennesket skal bli lykkelig må det leve i overensstemmelse med sitt naturlige formål, eller på best mulig måte kunne virkeliggjøre sitt naturlige potensial. Aristoteles sier at det som skiller oss fra andre arter er vår fornuftsevne og for at vi skal virke på den beste måten må vi leve et liv i overensstemmelse med den rette fornuft:

(...) vi antar at menneskets fornuft er et visst liv, nemlig det som består i sjelens virksomhet og i handlinger med fornuft, at det dyktige menneskes oppgave er å utføre disse vel og riktig, og at enhver oppgave blir vel utført når den utføres i henhold til sin særegne dyd – hvis alt dette er slik, så vil det menneskelig gode bestå i sjelens

virksomhet i henhold til dyd, og hvis det er flere dyder, i henhold til den beste og mest fullkomne.¹¹

Her kommer begrepet dyd inn, eller gresk: arete, som vil si å virke på sitt beste, å være dyktig eller dugelig. At et menneske har dyd vil si at det utvikler og utøver sine vesentlige evner maksimalt. Dyd er også en holdning, noe vi må beslutte oss til, og da er fornuft en nødvendighet. Aristoteles deler dydene inn i to typer; intellektuelle og moralske. De intellektuelle utvikles ved undervisning og ved veiledning av kloke og dydige personer som også kan tjene som rollemodeller for hvordan vi bør handle. Eksempler på intellektuelle dyder er visdom, intelligens og klokskap, og det kreves både erfaring og tid for å tilegne seg disse. De moralske dydene oppnås gjennom vanen. Eksempler på moralske dyder er generøsitet, besindighet, rettferdighet, stolthet, sannferdighet. Vi må altså utføre handlinger som er generøse, besindige, rettferdige, ærlige osv. for at vi skal få de tilsvarende dydene. Etter hvert som man f.eks. er ærlig der det kunne være behagelig å være uærlig, vil vi kjenne gleden ved å være ærlige. Vi vil sette mer og mer pris på ærlighet etterhvert som det internaliseres i oss. Når en person har fått dyden ærlighet vil vedkommende ikke lenger lure på om han skal være ærlig i en situasjon der det kunne lønne seg for ham å være uærlig, han vil handle ærlig uten å nøle, og han handler ærlig for ærlighetens skyld. Tilsvarende er det med de andre dydene. Menneskene har følelser og tilbøyeligheter til å handle på andre måter enn i henhold til dydene. Derfor er det viktig at vi lærer om dydene og får en god oppdragelse slik at vi etterhvert vil få de riktige følelsene. Da blir det enklere og mer naturlig å handle i tråd med dydene.

Hva er så den rette fornuft? Som tidligere nevnt vil man opparbeide seg moralske dyder ved å gjøre dydige handlinger og gjenta disse slik at de blir en vane. Det vil si at det må skje over en tid. Særlig er det slik at når man har levd en stund har man opplevd mange ulike situasjoner og fått innsikt i hva som kreves i de ulike situasjonene. Denne visdommen eller klokskapen vi får kaller Aristoteles praktisk klokskap; eller gresk; fronesis. Dette er en praktisk evne til å vurdere et mangfold av situasjoner og vite hva som kreves; til riktig tid, av riktig grunn og på riktig måte. Dette vil være det samme som

---

¹¹ Aristoteles, "Den Nikomakiske etikk", 11.

den rette fornuft. Praksis blir vesentlig for Aristoteles. Det er gjennom handling man kan bli dydig. Et godt liv for menneskene må derfor være et liv i aktivitet og et liv der vi bruker fornuften vår. Det er bare den som ønsker å være god, og gjøre gode handlinger, som kan oppnå et godt liv og dermed bli et lykkelig menneske. Og den som vil være god må utvikle dydene. Å oppnå lykke er med andre ord opp til hver enkelt person. Andre kan ikke gi meg lykke, det er noe jeg oppnår gjennom egne handlinger og egen innsats.

Rettferdighet er den mest fullkomne dyden for Aristoteles;

Den er den mest fullkomne dyd fordi den er fullstendig dyd i bruk. Den er fullstendig fordi den som har den, også kan bruke sin dyd overfor andre og ikke bare overfor seg selv. For mange kan bruke sin dyd i egne saker, men ikke i sine forhold til andre. (...) Av den samme grunn mener man at rettferdigheten, som den eneste av dydene, også er noe godt for andre, fordi den gjelder forholdet til andre. For den gjør det som gavner den andre, enten det er en leder eller en likemann.¹²

Aristoteles sier ikke at alle skal få like mye, men at fordelingsrettferdighet er ulik fordeling på en rettferdig måte. Det kan være forskjellige fordelingsnøkler (f.eks. etter resultat, utdanning, ansiennitet, dygd o.l.). Men det må være en fordeling etter en proporsjon.

(...) det urette er det som bryter med proporsjonen, for den ene del blir da for stor, den andre for liten.¹³

Hvordan kan vi si om noe er rettferdig eller ikke? For Aristoteles er det snakk om at en god egenskap kan overdrives og føres ut i det ekstreme. Gode menneskelige egenskaper befinner seg på en gylden middelvei mellom for mye og for lite. Vi verdsetter mennesker som er måteholdne i motsetning til grådige.

I konkrete valgsituasjoner kan middelveitenkningen gi et nyttig direktiv for den som skal ta beslutningen. Hva kreves av meg i denne situasjonen? Hvilke egenskaper gjelder det å bringe inn i den? Hva er for mye og for lite av denne egenskapen? Jeg ønsker å være hjelpsom og ansvarlig i denne situasjonen, men hvor går den rimelige grensen for hva jeg bør yte her?¹⁴

¹² Aristoteles, "Den Nikomakiske etikk", 88.

¹³ Aristoteles, 92.

¹⁴ Kvalnes (2006), 60.

Et eksempel på den gylne middelvei:

<i>For lite</i>	<i>den gylne middelvei</i>	<i>for mye</i>
Gjerrig	sjenerøs	sløsende
Urettferdig (selvutslettende)	rettferdig	urettferdig (eks. grådig)

Middelveien er med andre ord noe annet enn middelmådighet. Å finne middelveien krever klokskap. Å følge den krever integritet og viljestyrke. Den gylne middelvei er derfor et uttrykk for virkelig menneskelig storhet.¹⁵

4.3.4 Humes og den sympatiske og upartiske dommer

David Hume (1711-76) var en Smiths nære venner og Smith skal ha delt mange oppfatninger med ham. I Humes første og største verk "A Treatise of Human Nature" (1740) beskriver han hvordan vi feller moralske dommer. Det avgjørende for om handlinger vurderes som gode eller dårlige, er om de oppleves med behag (pleasure) eller ubehag (pain). I handlingslivet er fornuft og vilje sekundære instanser i forhold til følelsene. Fornuftens rolle er hovedsakelig å kartlegge muligheter og finne passende midler. Det er følelsesmessige reaksjoner som er opphavet til ønskede mål. Videre beskriver han menneskenes moralske evne til å ha sympati med andre og til å kunne gjøre moralske vurderinger ut fra en desinteressert innstilling; en upartisk dommers perspektiv. Menneskene har en tendens til å reagere likt følelsesmessig og dette gjør at samfunn kan ha felles normer og verdier. Årsaken til at det som oppfattes som godt gjennom å vekke følelser av velbehag er at det er nyttig for en selv og andre. Ved å koble det gode med det nyttige, kan vi si at hans teori har et utilitaristisk trekk. Hume delte ikke ideen om at det ligger en "samfunnskontrakt" til grunn for samfunnsdannelser (slik Hobbes forfektet), men at fordi mennesker har denne sympatievnen ville de også identifisere seg følelsesmessig med det sosiale fellesskap. Her var Smith helt enig.

4.3.5 Pliktetikk – Kants pliktetikk

For Immanuel Kant (1724-1804) er moralens øverste prinsipp viljens autonomi. Det vil si en vilje som er styrt av vår fornuft alene og ikke av påvirkninger som våre følelser,

---

¹⁵ Nyeng (2002), 141.

tilbøyeligheter og egeninteresser eller andre ytre faktorer som ledere, troen på en Gud eller noe annet. Menneskenes frie vilje gjør altså at man kan stille moralske krav til dem. Ved vår fornuft kan vi erkjenne ”moralloven” dvs. hvilket prinsipp som gjelder for moralen. Dette er det kategoriske imperativ:

Handl bare etter den maksime gjennom hvilken du samtidig kan ville at den skal bli en almen lov.¹⁶

Med maksime menes en subjektiv handlingsregel; først vurderer man en aktuell handling, deretter generaliserer man den og til slutt universaliserer man den for å se om vi kan ville at alle andre i min situasjon kan handle på samme måte. Hvis vi handler på andre måter enn det som godkjennes av det kategoriske imperativ handler vi i strid med vår fornuft, vi handler ikke autonomt men heteronomt. Vi kan si vi handler selvmotsigende og derfor blir det moralsk galt. Universaliserbarhetskravet blir derfor for Kant en betingelse for at moralitet i det hele tatt skal kunne finnes. Dette kravet vil sikre at maksimer som favoriserer egeninteresse blir stoppet. For å ville handle ut fra dette prinsippet kan vi altså ikke motiveres ut fra tanken på å oppnå noen egne fordeler. Da må vi ha *viljen til moralitet*; en villighet til å følge opp den plikt til moralitet som vi kan erkjenne at vi har som mennesker fordi vi er i stand til å erkjenne hva moralitet er. Handler vi ut fra denne plikten sier Kant at vi har god vilje og vi handler moralsk godt. Dette vil være idealet for mennesket. Handler vi *i henhold til plikten* handler vi moralsk riktig, handler vi hverken av plikt eller i henhold til plikten handler vi moralsk galt. Men den handling vi vil ”teste” må være noe som er moralsk relevant for at vi skal snakke om at vi har en plikt;

Underforstått i kravet om aktelse for moralloven ligger likevel en antydning om at selvlovgivningen innebærer at noe skal overvinnes. Det kan ikke forstås annerledes enn at man selv frivillig må gi avkall på en velferdsmessig fordel i moralens navn. Var det ingen velferdsmessige fordeler eller ulemper å fordele, kunne der heller ikke være noe kall til plikt.¹⁷

Mennesket har i kraft av å være et fornuftig vesen muligheten for å handle autonomt, dvs. av plikt til moralloven og derfor er det også selvlovgivende. Dette innebærer også at

¹⁶ Kant (1785(1997)), ”Grunnlegging til moralens metafysikk”, 34.

¹⁷ Ariansen (1992), 42.

mennesket har iboende verdi og er et formål i seg selv. Derfor kan vi ikke bruke andre mennesker kun som midler for å oppnå våre egne mål:

Handl slik at du alltid bruker menneskeheten både i din egen person og i enhver annens person samtidig som et formål og aldri bare som et middel.¹⁸

Dette prinsippet er utledet av det kategoriske imperativ og kalles gjerne ”humanitetserklæringen”.

4.3.6 Pliktetikk - Kristen etikk

Kristen pliktetikk er en type deontologisk etikk som begrunner at en handling er riktig eller en plikt hvis den er i overensstemmelse med Guds vilje. Normene eller reglene for rett og galt (f.eks. de ti bud) stammer fra en annen instans enn mennesket selv. Derfor er denne etikken heteronom til forskjell fra Kants etikk som er autonom. Men kristendommen fremhever også at mennesket har fått evnen til å skjelne mellom godt og ondt og derfor skal bruke denne evnen på best mulig måte. Slik sett er den også autonom. Smith sier at ”det du gjør mot andre, skal andre gjøre mot deg”. (MS II.II.10). Konsekvensen er at vi hver især kommer til å oppføre oss på en måte som er konsistent med hvordan vi synes andre burde oppføre seg. Dette er en variant av det kristne bud om at man bør behandle sin neste som man selv ønsker å bli behandlet. På dette punktet kan vi si at Smith har et element av kristen etikk i sin teori.

5. Beskrivelse av Adam Smiths etiske teori

5.1 Bibliografi

Adam Smith (1723-90), født i Kirkcaldy i nærheten av Edinburgh, studerte i Glasgow under Francis Hutcheson og i Oxford. Han arbeidet som professor i logikk og moralfilosofi og skal ha vært en populær foreleser. Han var nær venn av David Hume. Hans første verk, ”*The Theory of Moral Sentiments*”, kom ut i 1759 men ble revidert fem ganger og den 6. utgaven kom ut i 1790. Det økonomiske verket, ”*An inquiry into the*

---

¹⁸ Kant (1785(1997)), 42.

Nature and Causes of the Wealth of Nations”, ukom i 1776. Dette ble også revidert og 5. utgave kom ut i 1789. Han arbeidet også med skrifter og forelesninger om bl.a. rettsfilosofi, logikk, astronomi, retorikk, litteratur og kunst som først ble utgitt etter hans død. På basis av en rekke notater ble ”Essays on Philosophical Subjects” publisert posthumt i 1795. De siste 12 årene før han døde arbeidet han som tollkommisjonær.¹⁹

5.2 Innledning

Hans moralfilosofiske verk ”The Theory of Moral Sentiments” (forkortes MS videre) er i stor grad en beskrivelse av menneskets natur og slik sett en deskriptiv etikk.²⁰ Han beskriver hvordan normer blir dannet og menneskets iboende moralitet, som kan sies å være en blanding av fornuft og følelser. Selv om det er mange likheter til Kant sin etikk, lar Smith følelsene (dvs også lidenskaper/begjær) få et betydelig større fokus. Dette kommer tydelig fram når han diskuterer om det er motivet for en handling eller konsekvensen av en handling som avgjør om handlingen er rosverdig eller kritikkverdig. Teoretisk sett, sier han, er det helt klart at det må være motivet som avgjør dette. Men her er det inkonsistens mellom fornuften og følelsene. Følelsene lar seg påvirke av det som umiddelbart gir smerte eller glede, og føler nag eller takknemlighet overfor årsaken. Når man får vite motivet vil det påvirke følelsen av nag eller takknemlighet, men de vil ikke forsvinne helt. Derfor vil vi være mindre takknemlige for gode gjerninger som ikke fikk forventet konsekvens og føle mindre nag om en ond gjerning mislyktes, enn om disse gjerningene hadde lyktes.

Smith beskriver menneskets egeninteresse som en sterk og ofte dominerende motivasjon og derfor er det viktig å være oppmerksom på den. Men vi har også medfølelse eller innlevelse i forhold til våre medmennesker, som Smith kaller sympati. Denne vil gi oss innsikt om at vi er ett individ blant mange og at det ikke vil være rettferdig å skulle handle på bekostning av andre. På den måten vil sympati-følelsen kunne bidra til at vår selvopptatthet er på et akseptabelt nivå. Når det gjelder Smiths økonomiske verk ”An

¹⁹ Introduksjon av Knud Haakonssen i Adam Smith (1759 (2002), vii-xxvi).

²⁰ Deskriptiv etikk er studiet av hvordan moralske forestillinger og moralsk praksis har oppstått, utviklet seg og fungerer i forskjellige sosiale og kulturelle sammenhenger. Her blandes det ikke inn oppfatninger om hvordan noe *bør* være.

Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations” (forkortes WN videre), har egeninteressen fått større fokus som et normativt riktig prinsipp å handle ut fra. Jeg vil likevel hevde at Smiths tanke var at det etiske rammeverket ville være fundamentet og at det derfor alltid skulle være innenfor rammen av det som er rettferdig og ”dydig”. Mer om dette under avsnittet for hans økonomiske teori. I denne sammenheng vil jeg drøfte om Smiths etiske teori vil passe inn i utilitaristiske prinsipper. Dette vil jeg komme tilbake til ifm sitater som omhandler egeninteressen.

Selv om etikken i stor grad er deskriptiv, har den også flere normative momenter for hvordan menneskene bør handle. Han mer enn antyder noen steder også hva det er som gjør oss lykkelige, og hva det er vi bør strebe etter for å oppnå lykke. På den måten kan vi si at det også er et forsøk på å formulere en teori om hva det gode er. Her er det flere likheter til Aristoteles’ dydsetikk, og han nevner flere dyder det er prisverdig å tilegne seg, samt dyden rettferdighet som er en tydelig regel vi har en plikt til å oppfylle.

Jeg vil starte med å si noe om Smiths beskrivelse av menneskets natur, hvor han beskriver vår evne til å sympatisere med andre, vår evne til å vurdere våre følelser og handlinger ut fra et nøytralt 3. persons perspektiv. Deretter skal vi se på hans oppfattelse av hvordan moralen dannes i et samfunn. Smith hevder at vi har en plikt til å følge visse regler og til å være gode borgere, men følelsene spiller en også en stor rolle. Hva mener Smith bør være det utslagsgivende for om en handling bedømmes som god eller ond – er det motivet for handlingen eller konsekvensen av den. Smith blir av mange betraktet som en som forfekter at menneskene både vil og bør handle ut fra egeninteresse, men hva sier han egentlig om egeninteresse? Dyder er også et element i hans teori og han har også flere utsagn som kan tolkes som påstander om hva som gjør menneskene lykkelige. Til slutt skal vi se på hva han sier om den usynlige hånd i MS.

5.3 Sympatievnen og en upartisk tilskuers perspektiv

Smith sier at mennesket kun kan overleve som en del av et samfunn, og ble derfor fra naturens side tilpasset denne livsformen. Ethvert medlem av samfunnet er avhengig av at man gir hverandre hjelp og støtte, og alle er tilsvarende utsatt for krenkelser fra andre.

(MS II.II.III.1). I vår sameksistens med andre observerer vi kontinuerlig andres opptreden og hvilke reaksjoner dette får og danner oss (mer eller mindre bevisst) et bilde av hvilke allmenne regler for hva som er passende oppførsel som gjelder. Dessuten erfarer vi at egne handlinger blir bedømt av andre og vi vil forsøke å handle slik at vi får best mulig respons på det vi gjør.

As the love and admiration which we naturally conceive for some characters, dispose us to wish to become ourselves the proper objects of such agreeable sentiments; so the hatred and contempt which we as naturally conceive for others, dispose us, perhaps still more strongly, to dread the very thought of resembling them in any respect. (MS III.II.9).

For å kunne avgjøre om en følelse eller handling er riktig må vi innta en annen posisjon enn vår egen. Vi må betrakte disse i lys av en tredje persons perspektiv – med et nøytralt blikk som kan dømme upartisk.

When I endeavour to examine my own conduct, when I endeavour to pass sentence upon it, and either to approve or condemn it, it is evident that, in all such cases, I divide myself, as it were, into two persons; and that I, the examiner and judge, represent a different character from that other I, the person whose conduct is examined into and judged of. The first is the spectator, whose sentiments with regard to my own conduct I endeavour to enter into, by placing myself in his situation, and by considering how it would appear to me, when seen from that particular point of view. The second is the agent, the person whom I properly call myself, and of whose conduct, under the character of a spectator, I was endeavouring to form some opinion. The first is the judge; the second the person judged of. But that the judge should, in every respect, be the same with the person judged of, is as impossible, as that the cause should, in every respect, be the same with the effect. (MS III.I.6).

Gjennom vane og erfaring vil dette skje så raskt og ubesværet at vi knapt legger merke til det. Det er bare gjennom å rådføre oss med den indre dommer at vi på noen måte kan få et korrekt inntrykk av omfanget av det som angår oss, eller foreta en korrekt sammenligning mellom våre egne og andres interesser. (MS III.III.1). Smith hevder videre at "the all-wise Author of Nature" på denne måten har lært mennesket å respektere sine medmenneskers følelser og meninger, og være forholdsvis fornøyd når andre anerkjenner deres opptreden, og dessuten være forholdsmessig såret når andre uttrykker motvilje mot deres adferd. (MS III.II.31). Dette kaller han det *ytre menneskets* motivasjon; å få ros og unngå å bli klandret for noe, og dette har begrenset myndighet.

Det er bare svært lettsindige og overfladiske mennesker som greier å glede seg over ros de selv vet er ufortjent. (MS III.II.10). Det er menneskenes egen samvittighet hvor vi har antatt perspektivet til den upartiske og vel informerte tilskueren som har autoritet. Smith kaller dette det *indre mennesket* eller sjelen vår og motivasjonen for denne er ønsket om å være prisverdig og unngå å være klanderverdig. (MS III.II.32). Mennesket har ikke bare et naturlig behov for å bli elsket, det har også et ønske om å være elskverdig. Med andre ord ønsker mennesket å gjøre seg fortjent til berettighet kjærlighet. (MS III.II.1).

Lengselen etter å være verdig andres bifall var nødvendig for å sørge for at mennesket virkelig bestrebet seg på å være veltilpasset. Lengselen etter å opptre slik vi liker at andre opptrer, er nødvendig for å virkelig fylle oss med en forkjærlighet for dyd og en reell forakt for umoral. (MS III.II.7). Konsekvensen er at vi hver især kommer til å oppføre oss på en måte som er konsistent med hvordan vi synes at andre burde oppføre seg. Man kan slik si at det er en variant av det kristne bud om at man bør behandle sin neste som man selv ønsker å bli behandlet. "As every man doth, so shall it be done to him, and retaliation seems to be the great law which is dictated to us by Nature." (MS II.II.I.10).

5.4 Hvordan moralen dannes i et samfunn

Å handle ut fra ønsket om å gjøre rosverdige handlinger kommer ikke av seg selv, vi kan si at det må en form for dannelse til slik vi ser hos Aristoteles. Det vil være et kontinuerlig arbeid å strebe etter å utvikle sitt indre følelsesliv og sine oppfatninger slik at de er i tråd med det *indre menneskets* standard. Vi gjør det til en handlingsregel å ikke begå slike handlinger som får oss til å virke frastøtende eller foraktelige, eller som fører til at vi begår straffbare handlinger. Og vi gjør det til en handlingsregel å benytte enhver mulighet til å handle på samme måte som handlinger som utløser positive følelser som våre medmenneskers kjærlighet, takknemlighet og beundring. (MS III.IV.7). Slik dannes allmenne moralske regler. (MS III.IV.8). Allmenne regler etableres og får universell aksept gjennom at alle gir sin tilslutning til dem. (MS III.IV.11). Ut fra dette vil det være rimelig å tolke Smith til å mene at man kunne utlede moralske forskrifter ut fra hvorledes mennesker kunne tenkes å vurdere, hva en hypotetisk "upartisk iakttaker" ville mene. Og at dette ville lede et samfunn til å finne de regler som er objektivt gode. Ved at individuelle aktører igjen og igjen anlegger den "upartiske iakttakers" perspektiv, vil

visse mønstre i moralsk adferd bli utviklet, noen typer adferd vil komme, andre forsvinne, og de som over tid vil dominere vil komme til å fungere som generelle regler som andre aktører vil ta i betraktning.

Smith sier videre at respekten for disse allmenne reglene for hvordan vi opptrer er det vi med rette kan kalle pliktfølelsen. Pliktfølelsen er svært viktig for alle mennesker og er dessuten det ene prinsippet som de fleste greier å innrette seg etter. (MS III.V.1). Respekt for de allmenne reglene er også en forutsetning for at man kan ha full tillit til andre mennesker. Selve samfunnets eksistens bygger på at alle i rimelig grad overholder plikter som rettferdighet, sannhet, ærbarhet og troskap. Samfunnet bryter fullstendig sammen dersom menneskene ikke har en grunnleggende ærefrykt for den slags viktige regler for hvordan man opptrer. (MS III.V.2). Videre sier Smith at uansett hva vi mener er grunnlaget for våre moralske evner, så er det hevet over enhver tvil at vi er gitt slike evner for å kunne kontrollere oppførselen vår. De kan ha sin opprinnelse i en bestemt tilpasning av fornuften, i et grunnleggende instinkt som kalles en moralsk sans, eller i et annet naturgitt prinsipp. Alt ved disse moralske evnene tilkjenner en åpenbar autoritet som tyder på at de ble etablert i oss for å fungere som suverene dommere over våre handlinger. De var ment å bestyre våre sanser, sinnsbevegelser og lyster, og å avgjøre i hvilken grad vi skulle tøyse eller imøtekomme sansenes, sinnsbevegelsenes eller lystenes behov. Det som er akseptabelt for våre moralske evner, er grunnlaget for passende, riktige og sømmelige handlinger. (MS III.V.5).

5.5 Plikt vs følelser

Men om våre handlinger bør utgå fra pliktfølelsen (respekten for allmenne regler) eller andre følelser og lyster vil avhenge av to forhold; det ene er følelsens karakter – hvor tiltalende eller motbydelig følelsen som driver oss til handling er, og det andre forholdet er om de allmenne reglene er sikre og presise, eller løselige og unøyaktige. (MS III.VI.1). Når det er snakk om beundringsverdige og praktfulle handlinger som menneskekjærlig ømhet driver oss til å utføre, bør det så langt mulig ha sitt utgangspunkt i sinnsbevegelsen selv, fremfor at de skal oppstå fra hensynet til allmenne regler for hvordan man skal

opptre. En velgjører synes ikke særlig om en motytelse som er gjort ut fra ren og skjær pliktfølelse, uten snev av hengivenhet for velvgjøreren som person. (MS III.VI.4).

Når det gjelder ærgjerrighet blir den alltid beundret så fremt den holder seg innefor forsiktighetens og rettferdighetens grenser. Ærgjerrigheten blir til tider så dominerende at den blender fantasien, idet den overskrider grensene for begge disse dydene, og ikke bare er urettferdig, men dessuten også overdreven. (MS III.VI.7). Derfor bør f.eks. ønsket om lønnsomhet komme som en følge av hensynet til den allmenne regel som foreskriver en ytterst disiplinær oppførsel (MS III.VI.6). Men når det gjelder de allmenne reglene for bortimot enhver dyd, de som avgjør hva som kreves for å være i besittelse av klokskap, nestekjærlighet, storsinn, takknemlighet og vennskap, er de på mange måter uklare og upresise. De tillater mange unntak og medfører så mange begrensninger at det knapt er mulig å innrette vår opptreden kun etter hensynet til disse reglene. De vanligste grunnreglene for klokskap bunner i alminnelig erfaring og er kanskje den beste allmenne regel som eksisterer for akkurat klokskapen. Det er helt åpenbart at man ikke kan fastsette en allmenn regel som gjør det mulig å gi et presist svar på disse spørsmålene. (MS III.VI.9).

5.6 Motiv vs konsekvens

I del II, kapittel III, drøfter Smith hva som gjør at en handling fortjener ris eller ros. Det er tre faktorer som vil utgjøre en handlingens natur og omstendigheter:

1. den intensjon eller følelse som ligger til grunn for handlingen, eller
2. den ytre handling eller de fysiske bevegelser som denne følelsen forårsakes av, eller
3. de gode eller uheldige konsekvensene som faktisk kommer som en følge av dem.

Det er innlysende at det ikke er selve den ytre handlingen som kan avgjøre om den fortjener ris eller ros. Og så lenge konsekvensene ikke avhenger av den handlende, men av tilfeldigheter, kan ikke resultatet være et passende grunnlag for noen følelse rettet mot den handlendes karakter eller opptreden. (MS II.III.2). De eneste konsekvensene den handlende kan svare for, eller fortjene anerkjennelse eller kritikk for, er de som på en eller annen måte var planlagt, eller som i det minste vitner om et godt eller dårlig motiv

bak handlingen. Den ros eller ris, kritikk eller bifall som handlingen rimeligvis fortjener, må til syvende og sist henge nøye sammen med intensjonen eller sinnelaget, det passende eller upassende, og også det velgjørende eller skadelige i det man har fore. (MS II.III.3). Men selv om vi er overbevist om dette prinsippet ut fra en teoretisk vurdering, vil vi i praksis se at konsekvensene som tilfeldigvis følger vil ha en betydelig innvirkning på hva vi føler handlingen fortjener av ros eller ris. Grunnen til dette er at det som på ett eller annet vis fører til lyst eller smerte, er den ene utløsende årsaken til takknemlighet eller nag. (MS II.III.I.7). I vår utakknemlige verden vil verdien av bestebelser på å utføre gode gjerninger reduseres dersom forsøket mislykkes. Tilsvarende skjer når vi vurderer graden av skyld når noen forsøker å begå ondskapsfulle handlinger. Skylden er uten tvil den samme i begge tilfellene, siden intensjonene er like forbryteriske. I så henseende eksisterer det en inkonsekvens i alle menneskers følelser, og følgelig skjer det en tillempling av straffen i all strafferett. (MS II.III.II.4). Smith gir en ”naturlig” forklaring på dette fenomenet; Det kan se ut til at naturen utstyrte oss med en slik indre inkonsekvens for å sikre artens lykke og fullkommenhet. Hvis ond sinnethet eller destruktive intensjoner var det eneste som utløste nag, så ville raseriet ramme vilkårlig; kun ut fra mistanke om at noen hadde slikt i sinne, selv om dette aldri manifesterte seg i konkret handling. Følelser, tanker, intensjoner; alt ville bli gjenstand for straff. (MS II.III.III.2).

5.7 Egeninteresse

Hver gang egeninteresse nevnes i MS kommer det et ”bør” om at denne må begrenses slik at man ikke handler på bekostning av andre. Smith sier at det sannsynligvis er slik at hvert enkelt individ innerst inne synes best om seg selv, men at man ikke vil innrømme åpent at man vil handle ut fra et egoistisk prinsipp. Dessuten vil ingen upartisk tilskuer godta om vi ødelegger andres lykke fordi den står i veien for vår egen. Enhver person er utvilsomt fra naturens side først og fremst henvist til å ta vare på seg selv. Han er bedre egnet til å ta vare på seg selv fremfor andre. Men som alltid bør man unngå å ta utgangspunkt i oss selv og i stedetfor betrakte oss selv slik som andre oppfatter oss. Når vi ser oss selv i lys av hvordan andre ser oss, kommer erkjennelsen om at hver enkelt av oss er én i mengden og på ingen måte bedre enn andre. (MS II.II.II.1).

One individual must never prefer himself so much even to any other individual, as to hurt or injure that other, in order to benefit himself, though the benefit to the one should be much greater than the hurt or injury to the other. The poor man must neither defraud nor steal from the rich, though the acquisition might be much more beneficial to the one than the loss could be hurtful to the other. (MS III.III.6).

For at et samfunn skal fungere må borgerne som et minimum følge regler som gjelder for rettferdighet. Fellesskap som er basert på en opplevelse av fellesskapets nytteverdi, slik det fungerer mellom ulike handelsfolk, kan dannes. Men for at man skal ha egennyttig utveksling av tjenester, må man ha en felles verddivurdering. Smith sier videre at selv om et samfunn kan bestå uten at noen yter velgjerninger (og det ikke råder gjensidig kjærlighet, hengivenhet og takknemlighet mellom folk), vil det ikke fungere optimalt og trivselen og gleden vil reduseres. (MS II.II.III.1-3). Vi er dessuten klar over at det eksisterer en klar forbindelse mellom våre egne interesser og samfunnets velstand, og at livslykken og kanskje hele vår eksistens avhenger av om samfunnet består. Den som gjør seg skyldig i å forstyrre offentlig ro og orden, stenges ute fra samfunnet, og det skremmer alle andre fra å gjøre det samme. (MS II.II.III.6).

Og selv om vi har en sterk egeninteresse, har vi også fått tildelt skyldfølelse som vil kunne bidra til at vi handler rettferdig, og bevisstheten om å fortjene straff som følge av en overtredelse, vil kunne fungere som alles beskyttelse mot alle;

In order to enforce the observation of justice, therefore, Nature has implanted in the human breast that consciousness of ill-desert, those terrors of merited punishment which attend upon its violation, as the great safeguards of the association of mankind, to protect the weak, to curb the violent, and to chastise the guilty. (MS II.II.III.4).

Dessuten vil vi få så dårlig samvittighet dersom vi skulle komme til å gjøre noen forbrytelser for å oppnå rikdom og makt at det vil overskygge gledene rikdom og makt måtte kunne gi. Han vil aldri klare å glemme det han har gjort og minnene vil alltid forfølge ham og formørke tilværelsen hans. (MS I.III.III.8). I dette avsnittet sier også Smith at det er alt for mange som i jakten på rikdom forkaster dydens smale vei og at veien som fører til rikdom og veien som fører til dyd altfor ofte går i diamentralt motsatt retning. Her mener jeg det ligger et implisitt ”bør”; at det er dydens vei som er den mest

høyverdige og som *bør* følges.²¹ Når man skal tolke og anvende Smith mener jeg det er viktig at slike sitater også blir tydelige, og jeg vil hevde at Smith kommer med mange av denne typen påstander gjennom hele MS. Vi finner ikke nyttekalkulasjoner i noen særlig grad, slik som hos de utilitaristiske filosofene Bentham og Mill.

5.8 Dyder

Smith er opptatt av hva dyd er og hvordan mennesker blir dydige. Selvkontroll er den mest fundamentale menneskelige dyd fordi den legger grunnlaget for realiseringen av tre andre sentrale dyder, nemlig den samtidige streben etter fornuft, godtgjørenhet og rettferdighet.

The man who acts according to the rules of perfect prudence, of strict justice, and of proper benevolence, may be said to be perfectly virtuous. But the most perfect knowledge of those rules will not alone enable him to act in this manner: his own passions are very apt to mislead him; sometimes to drive him and sometimes to seduce him to violate all the rules which he himself, in all his sober and cool hours, approves of. The most perfect knowledge, if it is not supported by the most perfect self-command, will not always enable him to do his duty. (MS VI.III.1).

I avsnitt (MS I.I.V.6) får vi en definisjon på hva dyd er: allmenn moral er ikke en dyd, på samme måte som at normale intellektuelle evner ikke er en ferdighet. Dyder handler om fortrefelighet, noe uvanlig flott og skjønt som hever seg langt over det simple og alminnelige. Man kan med tvang forhindre at noen er urettferdige mot andre, men man kan ikke tvinge noen til å være moralske. For å være moralsk er det nødvendig at man *ønsker* å gjøre det rette. Denne selvbilligelsen ved å være dydig er det viktigste – om ikke det eneste – målet som et menneske kan eller bør være opptatt av. Kjærlighet til denne er det samme som kjærligheten til dyden. (MS III.II.8).

Hva som vil være en dydig handling i en situasjon vil være den som den ”upartiske iaktaker” ville billige, mens den syndige handling er den som han ville fordømme. Ved å

---

²¹ Hvis man gjør en slik slutning kan det hevdes at man blander sammen beskrivelsen av en handling med vurderingen av den, og dette kalles den naturalistiske feilslutning. Jeg vil ikke gå nærmere inn på dette her og viser til G.E. Moore: ”*The Naturalistic Fallacy*”.

anlegge det upartiske perspektivet kan mennesker ressonere seg fram til hva som vil være de rette tommelfingerregler å handle ut fra i forskjellige situasjoner som ligner hverandre.

I tillegg til de nevnte dydene har vi også klokskap, kjærighet og vennskap, mot, menneskekjærighet, generøsitet, storsinn, takknemlighet og almann rettferdighet samt nøysomhet (frugality). Velutviklet skjønn er blant de intellektuelle dyder (MS I.IV.3). Smith spør om vi tror det er nytteverdien av disse kvalitetene som opptar oss mest og sier at nytteverdi er noe vi legger til i ettertid, og ikke det som aller først taler for vår anerkjennelse av dem. Vi anerkjenner ikke et menneskes dømmekraft som nyttig, men som riktig, presis og forenlig med sannhet og virkelighet. (MS I.IV.4).

Når det gjelder dyden rettferdighet, vil de allmenne reglene som gjelder for å være et rettferdig menneske i høyeste grad være presise, og det er ikke rom for andre unntak eller modifikasjoner enn slike som kan defineres like presist som reglene selv. Å inneha denne dyden vil også være et krav for at man skal kunne stole på en person. (MS III.VI.10). Smith sier at rettferdighetens regler kan sammenlignes med grammatiske regler, mens reglene for de andre dydene kan sammenlignes med de kriteriene kunstkritikere benytter for å avgjøre hva som er storslagen og elegant kunst. Reglene for rettferdighet er eksakte, nøyaktige og ufravikelige. De andre er løselige, vage og svevende, og gir kun en generell forestilling om hvilket presisjonsnivå vi skal strebe etter. (MS III.VI.11). Videre vil rettferdighet som regel være en negativ dyd som hindrer oss i å skade våre medmennesker. Det er fullt mulig å oppfylle alle krav til rettferdig opptreden bare ved å sitte rolig og gjøre ingenting. (MS II.II.9).

5.9 Lykke

Smith kommer flere ganger inn på hva som gjør menneskene lykkelige og jeg vil påstå at en plausibel tolkning av hans mening om dette er at menneskene bruker fornuften sin og gjør seg refleksjoner over sine handlinger og sitt liv. De som på samme måte som ham kan se at selv om rikdom og makt nesten alltid oppnår respekt, så er det viktigste i livet at man handler slik at man har respekt for seg selv. Ren samvittighet vil være avgjørende for hvor lykkelig man kan være.

What can be added to the happiness of the man who is in health, who is out of debt, and has a clear conscience? To one in this situation, all accessions of fortune may properly be said to be superfluous; and if he is much elevated upon account of them, it must be the effect of the most frivolous levity. (MS I.III.I).

Dessuten vil det å være et tiltalende og fortjenstfullt menneske være dydens fremste kjennetegn og dette vil fortjene kjærlighet og belønning. Smith spør: Hvilken lykke er større enn det å være elsket og vite at vi fortjener det? Hva er verre enn å bli hatet og vite at det er som fortjent? (MS III.I.7).

5.10 Den usynlige hånd

I del IV beskriver Smith effekten av nytte ifm følelsen av anerkjennelse (approbation). Vi har en tendens til å ønske oss alle slags små ”gadgets” som er nyttige for oss. Men ofte står ikke nytten i forhold til f.eks. hvor mye denne tingen koster, hvor tung den er å bære osv. Likevel har vi en egen tilfredsstillelse i å se at disse små hjelpemidlene virker. Han trekker en parallell til begjæret vårt etter rikdom; det er langt fra så ”nyttig” eller behagelig eller nytelsesfullt å være rik som det det koster av slit for å oppnå å bli rik. (MS IV.I.8). Vi bedras, ”But we rarely view it in this abstract and philosophical light.” (MS IV.I.9). Det er dette begjæret etter rikdom og respekt som gjør at vi aldri blir ”mette” og hele tiden leter etter måter å forbedre ting på. Det er i denne forbindelse Smith bruker begrepet “den usynlige hånd”:

And it is well that nature imposes upon us in this manner. It is this deception which rouses and keeps in continual motion the industry of mankind. It is this which first prompted them to cultivate the ground, to build houses, to found cities and commonwealths, and to invent and improve all the sciences and arts, which ennoble and embellish human life; which have entirely changed the whole face of the globe, have turned the rude forests of nature into agreeable and fertile plains, and made the trackless and barren ocean a new fund of subsistence, and the great high road of communication to the different nations of the earth. The earth by these labours of mankind has been obliged to redouble her natural fertility, and to maintain a greater multitude of inhabitants. It is to no purpose, that the proud and unfeeling landlord views his extensive fields, and without a thought for the wants of his brethren, in imagination consumes himself the whole harvest that grows upon them. The homely and vulgar proverb, that the eye is larger than the belly, never was more fully verified than with regard to him. The capacity of his stomach bears no proportion to the immensity of his desires, and will receive no more than that of the meanest peasant. The rest he is obliged to distribute among those, who

prepare, in the nicest manner, that little which he himself makes use of, among those who fit up the palace in which this little is to be consumed, among those who provide and keep in order all the different baubles and trinkets, which are employed in the economy of greatness; all of whom thus derive from his luxury and caprice, that share of the necessaries of life, which they would in vain have expected from his humanity or his justice. The produce of the soil maintains at all times nearly that number of inhabitants which it is capable of maintaining. The rich only select from the heap what is most precious and agreeable. They consume little more than the poor, and in spite of their natural selfishness and rapacity, though they mean only their own conveniency, though the sole end which they propose from the labours of all the thousands whom they employ, be the gratification of their own vain and insatiable desires, they divide with the poor the produce of all their improvements. They are led by an invisible hand to make nearly the same distribution of the necessaries of life, which would have been made, had the earth been divided into equal portions among all its inhabitants, and thus without intending it, without knowing it, advance the interest of the society, and afford means to the multiplication of the species. When Providence divided the earth among a few lordly masters, it neither forgot nor abandoned those who seemed to have been left out in the partition. These last too enjoy their share of all that it produces. In what constitutes the real happiness of human life, they are in no respect inferior to those who would seem so much above them. In ease of body and peace of mind, all the different ranks of life are nearly upon a level, and the beggar, who suns himself by the side of the highway, possesses that security which kings are fighting for. (MS IV.i.10).

Beskrivelsen av denne ”mekanismen”, om vi kan kalle det det, ser ut til å virke i samsvar med vår intuitive rettferdighetsfølelse. Man kan se visse tendenser ift hva som motiverer menneskene; menneskene opplever rikdom og storhet som noe generelt attråverdig, og det er i seg selv med til å anspore dem til konstant å ville nå flere og større mål; ved å være arbeidssomme kan mennesker bli mer velhavende, og det vil skaffe dem deres menneskers respekt. Som en konsekvens er mennesker konstant oppsatte på å finne på nye oppdagelser, å bygge flere og større hus, skape kunst, og på enhver tenkelig måte dyrke jorden og foredle dens produkter.

Smith referer til Hume som forklarte hvorfor nytte er tilfredsstillende og hvorfor vi setter pris på dyder, nemlig fordi de er nyttige. Smith er enig i at dyder også har en nytteverdi, men han er ikke enig i at det er derfor vi anerkjenner dydene og dydige mennesker. Vi har ikke samme følelse når vi anerkjenner en dyd som når vi anerkjenner en bekvem og godt planlagt bygning. Handlinger som f.eks. viser mot, viser at man setter egne følelser og behov til side for å gavne samfunnet. Disse handlingene blir beundret ut fra at de er modige, storsinnede e.l., ikke ut fra nytten, selv om det at de er nyttige tilfører handlingen en ekstra verdi. Et eksempel kan være en soldat som ofrer sitt liv for å kjempe for landet;

han ser seg selv som borger av et land og ikke kun som en enkeltperson som ikke ønsker å dø. (MS IV.II.3-9).

6. Adam Smiths økonomiske teori

6.1 Innledning

I følge Emma Rotschild (2001) er det nødvendig å ha et forhold til Smith som filosof for å kunne forstå hans økonomiske verk. Dessuten er det viktig å forstå samtiden han levde i. Rotschild peker på at i annen halvdel av attenhundretallet var filosofene i høyeste grad opptatt av økonomiske reformer (eller ikke) samt styringsformer. Dette er tidsalderen som skapte den amerikanske uavhengighet og den franske revolusjon, og hvor spørsmål rundt økonomiske rettigheter og borgernes stilling og rettigheter hadde kimen i seg til å utløse skarpe politiske debatter. I England var dette laugsveldenes tidsalder, med handelsprivilegier, eksport- og importrestriksjoner og tildels forbud på mange vareslag. Fri etablering av økonomisk virksomhet var en utopi; lærlingssystemene gjorde mange unge mennesker nærmest livegne i mange år før de selv kunne livnære seg av egen arbeidskraft. Jordeiere og handelsmenn hadde mange og ”rotfestede” økonomiske privilegier, og myndighetenes rolle var konsentrert om å utstede og håndheve de regler og forordninger som sikret ”det bestående” – i følge Smith, som referert og tolket av Rotschild. Merkantilismen er merkelappen vi har satt på perioden i ettertid, og Smith var en av de skarpeste observatørene av samfunnet i sin samtid, hvor skjæringspunktet mellom politikk, filosofi og økonomi var hans arena.

WN er altså på ingen måte noen nøytral bok. Smith karakteriserte den selv i et brev til sin forlegger i 1780 som ”(...) the very violent attack I had made upon the whole commercial system of Great Britain”. Smith var forundret over den beskjedne respons og ikke minst kritikk han hadde mottatt i etterkant av utgivelsen av boken. Den ble lest, men ikke debattert – og kanskje ikke heller forstått – i den grad Smith helt klart hadde håpet på.

Litt av årsaken til dette, og kanskje også til mye av de misforståelser og feiltolkninger av Smiths verk og ideologiske standpunkt vi har sett i ettertid, er Smith selv – hans språkføring, ordvalg og argumentasjonsmåte. Svært få i samtiden leste WN som et ”violent attack (...) upon the commercial system (...)”, og det er heller ikke slik han har blitt forstått i ettertiden.

Økonomisk reform var et sentralt tema i denne perioden, og flere historikere påpeker at den gradvise bevisstgjøring rundt økonomiske og politiske forhold i relativt brede lag av folket var like viktig eller kanskje enda viktigere som grunnlag for både den franske og amerikanske revolusjon som de relativt kortvarige og til dels blodige revolusjonshandlingene. Derfor var økonomiske reformer høyt på agendaen hos både filosofer, politikere og ”samfunnsmennesker”, og Smiths bidrag til denne debatten ser vi dels gjennom MS men særlig i WN. De to hovedspørsmål som ifølge Rotschild gjennomsyret den akademiske debatt mot slutten av det attende århundre – og som Smith også adresserer i WN - var:

1. individenes fremme av egeninteresse underlagt regler, og spesielt fremme av økonomiske interesser underlagt politiske reguleringer og normer som er i endring – og selvfølgelig ”forvandlingen” av penger til makt, inkludert makten til å forandre reglene – gjerne til sin egen fordel.
2. samfunnets oppfatninger og samfunnets styresett eller instruksjoner: individenes evne og vilje til å forholde seg til regler, og deres vilje og evne til å påvirke disse reglene; og hvordan maktfordelingen i samfunnet gjør at enkelte individer eller grupper kan påvirke andre grupper i samfunnet.

Rotschild gir oss dette som bakteppe for Smiths verk, og mener at da vil flere momenter fremstå som mer nyanserte enn den populistiske tolkning de fleste har av Smith i dag.

6.2 Frihet – filosofiske diskusjoner med økonomiske implikasjoner

Smith var som et eksempel svært opptatt av begrepet frihet, og diskuterte dette i detalj i både MS og WN. Kort oppsummert kan man si at for Smith var frihet det samme som å være fri for ”innblanding” (interference) fra andre – i ethvert aspekt av sitt liv, og fra

enhver utenforliggende kraft eller autoritet (kirken, sogne-forstandere, handelsforbund, tollinspektører, skatteoppkrevere, nasjonale styresmakter, ”herrefolk” og eiendomsbesittere). Med dette mente han ikke at man skulle kunne frabe seg enhver relasjon til verden om kring seg, men snarere at man i et idealsamfunn skulle være fri fra *vilkårlig* innblanding. En klar lovgivning og et veletablert og ikke minst akseptert samfunnssystem ville gjøre det mulig for den enkelte borger å forholde seg til, slik at man ville oppnå forutsigbarhet i tilværelsen – noe man slett ikke hadde på Smiths tid. De enkelte borgere var til stadighet utsatt for vilkårlige overgrep fra maktpersoner og myndighetsbesittere, noe som gjorde det rasjonelt for den enkelte å ta forholdsregler snarere enn å forsøke å maksimere sin produksjon eller arbeidsinnsats.

På denne tiden var dermed frihet ikke bare et filosofisk begrep, men i høyeste grad en politisk realitet – eller snarere mangel på sådan. I kjernen av Smiths diskusjoner både i MS og WN ligger hans synspunkt om at en moderne diskusjon av begrepet ideelt sett bør munne ut i reell økonomisk frihet for alle borgere i samfunnet, som ikke var en selvfølge i datidens England. Merkantilismen var en tidsalder hvor det eksisterte skarpe reguleringer på etablering av all økonomisk virksomhet, hvor det var institusjonell beskyttelse i lovverket av de eksisterende utøvere av alle fag og yrker gjennom laugsveldet. Dette engasjerte Smith sterkt, og – om enn i forsiktige vendinger – hevdet han blant annet at mangel på økonomisk frihet var den ytterste form for undertrykking: I sin diskusjon av laugene og det livegne lærlingssystemet i WN skrev han blant annet: ”The property which every man has in his own labour, as it is the original foundation of all other property, so it is the most sacred and inviolable (...)”, og han argumenterte derfor at lærlingssystemet, som i praksis hindret en fattig mann i å bruke sin arbeidskraft på den måten han selv anså som best, for å være ”(...) a plain violation of this most sacred property (...)” og derigjennom også mot “just liberty.”

Her er det filosofen Smith som snakker til oss, med klare henvisninger til Naturretten og den samtidige debatten innen filosofi – han er åpenbart på linje med Hume, som også var hans gode venn. Men det er økonomen Smith som tar dette argumentet både ett og to steg

videre, og som diskuterer hvilke forutsetninger som må legges til grunn og oppfylles før endringer kan tre i kraft. Dette kommer jeg tilbake til litt senere.

Rotschild påpeker at i denne diskusjonen i særdeleshet fremstår Smith som forsvaren av fattigfolk og menigmann, og han fremfører nærmest et ”korstog” mot det bestående systemet og går langt i å fremme det som i samtiden ble sett på som nærmest revolusjonerende standpunkt – basert på en kombinasjon av økonomiske effektivitetsargumenter sammen med mer filosofiske rettferdighetsdiskusjoner. Hun stiller et svært interessant spørsmål: Hva var det som skjedde i etterkant, som forvandlet Smiths idéer fra et ”korstog (mot den økonomiske overklassen) på attenhundretallet til Arbeidsgivernes Evangelium på nittenhundretallet?” Hun gir oss bare deler av svaret, men det synes klart at mye av forståelsen av nyansene i Smiths tenkning forsvant bare i løpet de første 20 år etter hans død, noe som ikke minst gjorde at hans argumentasjon om ”et liv uten innblanding” ble oppfattet fundamentalt annerledes i en tidsalder hvor laugsveldet og merkantilismen som helhet var mer eller mindre død og begravet.

6.3 ”Universal Education” – en diskusjon rundt rettferdighet og menneskeverd

Smith var en realistisk mann, og han innså at mye av hans tankegods ikke nødvendigvis kunne settes ut i livet sånn helt uten videre. Han brukte derfor mye tid på det han anså som nødvendige forutsetninger for de forbedringer han argumenterte for. Den kanskje aller viktigste var behovet for en bred utdanning, og for Smith var utdanning ikke bare et middel for å forbedre samfunnet men også et mål i seg selv. Rotschild viser for eksempel hvordan Smiths tankegods var kanskje den viktigste inspirasjonskilden for de relativt revolusjonerende idéene om offentlig utdanning til alle som vokste frem i Frankrike i etterkant av revolusjonen.

Forholdet mellom enkeltindivider og samfunnets institusjoner var Smith svært opptatt av – både filosofen og økonomen. Uvitenhet var fattigfolks fiende og en viktig bestanddel i datidens klassesdelte samfunn, ifølge Smith. En forutsetning for frihet var også ansvar, og for å gi den enkelte et bedre grunnlag for å forstå sine valgmuligheter og se konsekvensene av sine valg og handlinger var en form for bred og universell utdanning

nødvendig. Smith ser dette som et av samfunnets fremste og viktigste oppgaver, og er her klart i utakt med sin egen samtid i England men helt på linje med de ”revolusjonære” tenkerne i Frankrike og til dels også Amerika. Smiths hovedtese her er at et ”idealsamfunn” krever bred utdanning, slik at individene kan fungere uavhengig av samfunnets institusjoner, men også slik at institusjonene er av en slik kvalitet at de ikke er avhengige av individers dyder og embedsutøvelse for å fungere. Igjen kommer vi tilbake til de vilkårlige overgrep fra samfunnets institusjoner gjennom uklare lover og regler, eller korruperte og selviske embedspersoner, som utnyttet kombinasjonen av sin maktposisjon og folkets uvitenhet til egen personlig vinning. Smiths argumentasjon rundt behovet for klare, forståelige og ikke minst rettfærdige regler og forordninger; en forutsigbar, nøytral og ukorrupert forvaltning av disse; samt et samfunn med bred basisutdanning tilgjengelig for alle – på samfunnets bekostning – alt dette er etter Rotschilds mening nødvendig å ha et forhold til for å forstå Smith. Og disse tankene harmonerer svært dårlig med det ”laisséz-faire” økonomiske tankegods og den ”super-liberalismen” Smith senere har blitt tatt til inntekt for.

Smiths hovedanliggende i WN må kunne sies å være å undersøke hvordan velstand skapes og hva det er som gjør noen samfunn velhavende og andre fattige. Han hevder at mennesker har et naturlig, instinktivt behov for å handle med andre, noe man ikke finner hos andre vesener. Mennesker har en medfødt tilbøyelighet til å handle og bytte en ting for en annen. (WN I.II.I-5²²). Dette er også årsaken til at vi får arbeidsdeling i samfunn. Arbeidsdelingen mellom mennesker øker produktiviteten og har samtidig den konsekvens at mennesker anspores til å være mere driftige og dermed genereres positive velferdsøkonomiske konsekvenser. Dette rimer med vårt begjær for å oppnå rikdom og at vi derfor hele tiden ser muligheter for å bedre vår egen situasjonen ved å handle og bytte. Men det at menneskene er driftige betyr ikke at vi er nødt til å være snevert egoistiske.

Det er i følge Smith tre faktorer som vil være avgjørende for å oppnå økonomisk vekst og velstand, hvor arbeidsdeling er en av dem. Arbeidsdeling krever en viss størrelse på

---

²² Dette verket har ikke nummererte avsnitt slik MS har, derfor gir jeg selv nummer ift hvilket avsnitt det er slik at det skal være enklest mulig å finne sitatene.

befolkningen, det er dette som bestemmer hvor stor grad av arbeidsdeling som er mulig. Videre er konkurranse en viktig faktor. Monopoler og alle mulige former for prissamarbeid vil ikke være gunstig for noen andre enn monopolistene og vil samlet sett være svært ugunstig for samfunnet. Den tredje faktoren er størrelsen på markedet der sentral plassering i forhold til andre markeder og gode transportforhold vil være viktig.

Under slike forhold vil markedsaktører spesialisere seg i det de er best til. Og ved at partene deler fremstilling av ulike varer og tjenester mellom seg ift det de er best til, for så etterpå å handle innbyrdes, vil nettoresultatet være at den samlede produksjon blir større enn hvis de skulle lage alt hver især;

It is the maxim of every prudent master of a family, never to attempt to make at home what it will cost him more to make than to buy. (...) What is prudence in the conduct of every private family, can scarce be folly in that of a great kingdom. If a foreign country can supply us with a commodity cheaper than we ourselves can make it, better buy it of them with some part of the produce of our own industry, employed in a way in which we have some advantage. (WN IV.II.11-12)

Hvis et fremmed land kan forsyne oss med en vare billigere enn det vi selv kan lage den, er det bedre å kjøpe den fra dem mot en del av vår egen industris produksjon, og at vi produserer på en måte der vi har en fordel. Handelsrestriksjoner vil i lengden ikke stille noen av landene bedre, men derimot gjøre begge fattigere, og bør i utgangspunktet unngås. Fri handel er bra mens handelshindringer er dårlig, både på mikro og makro nivå. Men det ville kunne være unntak, og Smith var ikke imot alle former restriksjoner. Han hadde vel neppe tatt jobben som tollkommisjonær hvis han var motstander av alle former for skatter og avgifter. Det er vel heller riktig å si at han var imot skatter og avgifter som han mente hadde negative samfunnsmessige konsekvenser.

Smith tar videre som en forutsetning at handel mellom to parter kun vil finne sted hvis begge forventer å bli bedre stilt. Denne forutsetningen er viktig og jeg vil hevde at den ikke alltid gjelder. Eksempel kan være når vi handler med fattige land. Det kan hende at de avtalene som da inngås ikke er så gode som de burde være for den fattige, men at de ikke kan si nei til tilbudet fordi deres fremste mål er å overleve. Da vil de ikke kunne

handle autonomt. Jeg vil også hevde at denne forutsetningen er viktig ift rettferdighet, og at Smith ville ment at hvis den ene parten er så underlegen (eks svært fattig), ville det stille strenge krav til den overlegne parten om å handle rettferdig.

Selv om arbeidsdeling er en av forutsetningene for at et samfunn skal kunne øke sin velstand, var Smith også klar over negative virkninger; at arbeidsdeling kan føre til fremmedgjørelse og intellektuelt og moralsk forfall. (WN V.III). Primitive samfunn uten arbeidsdeling vil være fattigere enn industrielle samfunn med arbeidsdeling. Men i det primitive samfunnet vil det enkelte mennesket kunne evne relativt mer og være engasjert i et bredere utsnitt av samfunnslivet. Ved arbeidsdeling der man gjør det samme om igjen og om igjen blir arbeidet ensformig. Det gjør at man ikke lærer mer eller utvikler sine evner som igjen kan føre til at man blir sløv og uvitende. (MS V.I).

Utgangspunktet for en økonomisk transaksjon vil som regel være ønsket om å bedre sin egen situasjon, altså at menneskene handler ut fra egeninteresse. Men det er ikke en påstand om at de kun gjør det. Når man henvender seg til andre for å gjøre en handel vil man ikke appellere til deres medmenneskelighet, men det som måtte være i deres egeninteresse:

In almost every other race of animals each individual, when it is grown up to maturity, is entirely independent, and in its natural state has occasion for the assistance of no other living creature. But man has almost constant occasion for the help of his brethren, and it is in vain for him to expect it from their benevolence only. He will be more likely to prevail if he can interest their self-love in his favour, and shew them that it is for their own advantage to do for him what he requires of them. Whoever offers to another a bargain of any kind, proposes to do this: Give me that which I want, and you shall have this which you want, is the meaning of every such offer; and it is in this manner that we obtain from one another the far greater part of those good offices which we stand in need of. It is not the benevolence of the butcher, the brewer, or the baker, that we expect our dinner, but from their regard to their own interest. We address ourselves, not to their humanity but to their self-love, and never talk to them of our own necessities but of their advantages. (WN I.II.2).

Derfor vil menneskene hele tiden være på jakt etter den mest fordelaktige måten å investere sin arbeidskraft eller kapital på. For å ha størst mulig kontroll over kapitalen sin samt størst mulighet til å påvirke forholdene der man har investert, vil man foretrekke å

investere kapitalen i hjemlandet så lenge man får ”ordinær” avkastning på kapitalen.

Dette vil igjen være det beste for samfunnet:

Every individual is continually exerting himself to find out the most advantageous employment for whatever capital he can command. It is his own advantage, indeed, and not that of the society, which he has in view. But the study of his own advantage naturally, or rather necessarily leads him to prefer that employment which is most advantageous to the society. First, every individual endeavours to employ his capital as near home as he can, and consequently as much as he can in the support of domestic industry; provided always that he can thereby obtain the ordinary, or not a great deal less than the ordinary profits of stock. Thus, upon equal or nearly equal profits, every wholesale merchant naturally prefers the home-trade to the foreign trade of consumption, and the foreign trade of consumption to the carrying trade. In the home-trade his capital is never so long out of his sight as it frequently is in the foreign trade of consumption (...). (WN IV.II.4-6). Secondly, every individual who employs his capital in the support of domestic industry, necessarily endeavours so to direct that industry, that its produce may be of the greatest possible value. (WN IV.II.7).

Og videre kommer det mest siterte fra dette verket;

(...) But it is only for the sake of profit that any man employs a capital in the support of the industry; and he will always, therefore, endeavour to employ it in the support of that industry of which the produce is likely to be of the greatest value, or to exchange for the greatest quantity either of money or of other goods. But the annual revenue of every society is always precisely equal to the exchangeable value of the whole annual produce of its industry, or rather is precisely the same thing with that exchangeable value. As every individual, therefore, endeavours as much as he can both to employ his capital in the support of domestic industry, and so to direct that industry that its produce may be of the greatest value; every individual necessarily labours to render the annual revenue of the society as great as he can. He generally, indeed, neither intends to promote the public interest, nor knows how much he is promoting it. By preferring the support of domestic to that of foreign industry, he intends only his own security; and by directing that industry in such a manner as its produce may be of the greatest value, he intends only his own gain, and he is in this, as in many other cases, led by an invisible hand to promote an end which was no part of his intention. Nor is it always the worse for the society that it was no part of it. By pursuing his own interest he frequently promotes that of the society more effectually than when he really intends to promote it. I have never known much good done by those who affected to trade for the public good. It is an affectation, indeed, not very common among merchants, and very few words need be employed in dissuading them from it. (WN IV.II.8-9).

Mennesker handler som hovedregel ut fra egne motiver, ikke andres, og det er deres etterstrevelse av egne mål, som sammen med eksistensen av arbeidsdeling, prisme mekanismen og markedsinstitusjoner leder til samfunnsmessig attraktive

konsekvenser, som økonomisk vekst. Dette vil også kunne gi bedre vilkår for de fattigste fordi de også får en liten del av den økte velstanden. Det er mulig å tolke det slik at Smith gir en beskrivelse av en prosess hvor der gradvis kommer overensstemmelse og harmoni mellom hva som er aktørenes individuelle interesser og hva som er fellesskapets interesser. Når mennesker handler ut fra egeninteresse vil det også ha konsekvenser som som regel ikke vil være en del av formålet med handlingen. Smith sier her til slutt at det sjeldent kommer noe godt ut av det for samfunnet som helhet hvis markedsaktørene ikke etterstreber deres egeninteresse. Hvis vi alle alltid kun tenkte på andre mennesker, ville det ikke nødvendigvis føre til noe positivt resultat. Det er hovedsakelig drivkraften om å oppnå noe enda bedre som gjør at vi får økonomisk vekst og utvikler samfunnet med byggverk, oppfinnelser og kunst.

Men det kan ikke være rimelig å tolke Smith til at mennesker alltid kun er snevert egoistiske eller at de bør være det. Ei heller at om mennesker handler kun ut fra egeninteresse vil det alltid føre til positive resultater. Det kommer tydelig fram at moralske og rettslige regler som setter grenser for hva mennesker bør gjøre er helt nødvendig for at et samfunn skal fungere.

6.4 ”The Invisible Hand” – kjernen i økonomisk teori eller en ironisk metafor?

De to mest siterte skjønnlitterære forfattere i moderne norsk samfunnsdebatt er Henrik Ibsen og Torbjørn Egner. ”Bedre fullt og helt enn stykkevis og delt” og ”Gjort er gjort og spist er spist” er blant de mange metaforer som benyttes til stadighet for å understreke poenger, krydre en argumentasjon eller bare inngi et skjær av lærdom og uangripelighet i et ellers trivielt resonnement. Referansene er forståelige og gjennomskuelige for oss, de er en del av vår kulturelle kánon – men vi har ingen garanti for at de vil bli forstått på samme måte om hundre år; og de skaper ofte forvirring dersom man med utenlandske øyne og bakgrunn skal forsøke å delta i en pågående offentlig debatt i Norge.

Adam Smith skrev om den usynlige hånd mot slutten av det attende århundre, men i følge Rotschild er det er først og fremst det tyvende århundre som kan sies å være den usynlige

hånds fremste epoke. I over 150 år var den usynlige hånd totalt fraværende fra referanser til eller diskusjoner av Smiths verker, og så sent som i 1923 var begrepet ennå ikke re-etablert i den økonomiske litteratur – Alfred Marshall refererte da til ”the unseen hand” som førstemann. Men så begynner det å skje noe. Hun referer Nobelprisvinnere som Kenneth Arrow og James Tobin, som begge har omfavnet den usynlige hånd og brukt deres forståelse av resonnementet som et av flere grunnlag for sine teoretiske arbeider. Arrow skriver bl.a: ”The profoundest observation of Smith (...) is (...) that the system works behind the backs of the participants; the directing ’hand’ is ’invisible’”. Han mener også at den usynlige hånd er “surely the most important contribution (of) economic thought”. James Tobin er sitert på at han mener at den usynlige hånd er “one of the great ideas of history and one of the most influential”. Ser man på den mengde av sitater og referanser til den usynlige hånd i akademisk litteratur, samt det faktum at Smith fortsatt diskuteres og anses som relevant i dag så er Tobins siste poeng ikke vanskelig å være enig i. Men når det gjelder hvilken betydning Smith selv tiller dette lille sitatet så har Rotschild en avvikende oppfatning, og disse synspunktene baserer hun dels på Smiths øvrige verk og tankegods samt den kontekst og tidsånd det hele er skrevet innenfor; og dels på en språklig og kulturell tilnærming til begrepet som sådan.

Rotschild er meget grundig i sin analyse av Smith i sin egen samtid, og de språklige nyansene han benyttet seg av. Smith var ikke bare akademiker og samfunnsdebattant, han var også ”a proud Scotsman from Edinburgh”, og et aktivt medlem i det kulturelle borgerskap i de gamle skotske kongers by. På samme måte som Ibsen og Egner er en naturlig del av vår kulturkrets og referanseramme, hadde Smith og hans tidsalder sin kulturelle kánon – en basislærdom som inkluderte et sett av verker og forfattere som hyppig ble referert til i både poesi, prosa og faglitteratur. Størst blant disse var selvfølgelig giganten Shakespeare, og i særdeleshet de av hans verker som hadde noen som helst tilknytning til Skottland. *Macbeth* er et av Shakespeares mest kjente verk, med to skotske generaler som kjemper om den skotske tronen som hovedpersoner. Macbeth blir besatt av ønsket om å innta tronen, og dreper først kongen og deretter sin kompanjong, før han til slutt selv blir tatt av dage slik at den rettmessige tronarvingen igjen kan innta tronen som konge av Skottland. Rotschild gjør et poeng av at Smith og

hans krets var troende til å kunne dette stykket mer eller mindre utenat, og ikke minst det faktum at Smith, som det akademiske renessansemenneske han var, blant annet foreleste ved universitetet i Edinburgh om Shakespeares bruk av metaforer.

Et av de mest kjente sitatene fra Macbeths munn, der han planlegger å drepe sin følgesvenn og kompanjong, lyder som følger:

”Be innocent of the knowledge, dearest chuck,
Till you applaud the deed. Come, seeling Night,
Scarf up the tender eye of pitiful day,
And, with thy bloody and invisible hand,
Cancel, and tear to pieces, that great bond
Which keeps me pale!”

(Akt 3, Scene 2)

Dette er et sentralt punkt i stykket, hvor Macbeth forsøker å distansere seg fra sin egen beslutning om å ta livet av sin tidligere venn – han tillegger den kommende handlingen ”skjebnen” eller ”Natten”, som bare utfører noe som er forutbestemt.

Rotschild påpeker at Smith bruker begrepet ”invisible hand” tre ganger – en gang i hvert av sine tre hovedverk. Historiske tolkninger av hans begrepsbruk er motstridende, siden det kan synes som om han legger forskjellige tolkninger til grunn. I *Astronomy* fremstår hans referanse som relativt ironisk, med eksempler fra tidlige polyteistiske samfunn som tillå naturfenomener guddommelig forutbestemthet. I *MS* er hans referanse mer tvetydig, men etter Rotschilds mening fortsatt ironisk. Her handler det om rike og usympatiske eiendomsbesittere, som er både uvitende og ignorante i forhold til både menneskeverd og rettferdighet, men som likevel i sin egoisme og selvopptatthet likevel kan fremme samfunnets interesser gjennom at de beskjeftiger store mengder fattige arbeidere til å oppfylle sine ønsker om luksus. De er da, uten verken å vite det eller ville det, ledet av ”an invisible hand” til å fremme samfunnets interesser.

Den tredje referansen er den berømte i WN, i avsnittet som handler om internasjonal handel og konkurranse. Sandmo refererer i sin artikkel til denne passasjen, hvor han diskuterer om hvorvidt man kan tolke Smith til inntekt for bestemte synspunkter når det gjelder konkurranseformer. Sandmo konkluderer med at Smith er fornøyd med ”fravær av monopoler”, uten at han kan tas til inntekt for den ekstreme frikonkurranse under perfekte forutsetninger. Sandmo refererer for øvrig også til Rotschild, men uten å problematisere eller kommentere hennes hovedteori rundt den usynlige hånd spesielt.

Rotschild argumenterer – etter mitt syn svært godt - for to hovedpoenger:

1. at ”den usynlige hånd” slik den har blitt fremstilt og tolket spesielt i det tyvende århundre ikke på langt nær hadde den betydning sett med Smiths egne øyne. Hvis man legger til grunn en mild ironi hos Smith, og ikke minst en klassisk litterær allegorisk metaforbruk, i hovedsak fra Shakespeare, fremstår sitatet som mye mer i tråd med Smiths øvrige teoretiske rammeverk – ikke minst hans filosofiske diskusjoner
2. at Smiths livsverk MS, som han tross alt brukte mer enn tyve år av sitt live på å forbedre og videreutvikle, slett ikke gir noen holdepunkter for at Smith kan tillegges de synspunkter om en ekstrem-liberalistisk økonomisk orden hvor staten er en minimal aktør i det økonomiske liv som et idealsamfunn. Hele den ”usynlige hånd” slik mange i hovedsak forstår den i dag er etter hennes mening ikke den *type* idé som Smith ville tatt helt seriøst.

Men Rotschild understreker også at Smith er et ekstremt vanskelig objekt å forholde seg til i vitenskapsteoretisk og idéhistorisk perspektiv, han fremstår som uklar og til dels selvmotsigende i mange sammenhenger. Bombastiske konklusjoner kan nok derfor ikke forsvares i verken den ene eller andre retning.

Rotschild mener at man bør forsøke å skille hovedidéene bak den usynlige hånd fra de ordene som blir brukt for å beskrive idéene – og at ordene nok må sees på mer som metaforer enn sterke teoretiske påstander. Idéene kan ifølge Rotschild forsøkes deles inn i tre hovedantagelser:

1. at individers handlinger kan ha utilsiktede konsekvenser
2. at der finnes en orden eller sammenheng mellom hendelser
3. at de utilsiktede konsekvensene av individuelle handlinger i noen tilfeller fremmer samfunnets interesser

Dette settet av idéer er ifølge Rotschild tilbakevendende, i ulike former, på mange punkter i Smiths arbeid (både i MS og WN). Forsøkene på å finne beviser for hvorvidt Smith kan tas til inntekt for dagens gjengse tolkning av den usynlige hånd er langt fra entydige. Men en hovedkonklusjon fra Rotschild er at Smith kan tas til inntekt for mer eller mindre følgende standpunkt: den usynlige hånd krever både gode intensjoner (hos aktørene) og gode normer (i samfunnet), hvor individer da kan fremme sin egeninteresse innenfor et rammeverk av veldefinerte regler, og ikke gjennom å forsøke å påvirke institusjoner eller regler. I tråd med denne tenkning kan da de ”gode” institusjoner anses som et produkt av policy, hvor den usynlige hånd er lovgiverens hånd, hånden som trekker tilbake de mulige utfall eller tilpasninger som ikke harmoner med samfunnets beste fra arenaen hvor aktørene fremmer sine egne interesser. Men Smiths ønske om ”ingen inngripen” fra myndigheter må da ses på som en reaksjon på den daværende samfunnsorden, hvor et objektivt og nøytralt lovgivende organ med samfunnets beste interesse for øye fremstod som ren utopi.

Smiths siste referanse til den usynlige hånd kommer i et relativt kort kapittel i WN om internasjonal handel. Mye viktigere enn selve sitatet er grunnlaget for den samfunnsorden han beskriver og argumenterer for forøvrig i disse passasjene – fri rett til etablering, oppheving av handelsprivilegier og begrensninger på utenrikshandel (import og eksport). Smith beskriver et ”frihetssamfunn” (liberalistisk) hvor individene selv tilpasser seg innenfor gjeldende normer og regler. Et slikt samfunn vil ikke være det perfekte, og det vil være avhengig av sterke og ”kloke” underliggende lover og regler som håndheves av nøytrale institusjoner. Men tross sine mangler vil et slikt samfunn være langt å foretrekke fremfor et detaljstyrt og regulert samfunn (slik England var på dette tidspunktet).

Smith ble og blir fortsatt av mange ansett som en stoiker, og den usynlige hånd har også blitt forsøkt forklart innenfor disse referanserammene. Smith delte helt klart mange synspunkter med de stoiske filosfer. Men stoikernes underliggende tro på ”forsynet” snarere enn menneskets evne til å selv bestemme sin egen skjebne går på tvers av Smiths øvrige argumentasjon – og kan dermed heller ikke tas til inntekt for en slags ”naturens orden”-forklaring på introduksjonen av begrepet den usynlige hånd.

Rotschild oppsummerer sin diskusjon av den usynlige hånd med at idéen neppe kan anses som en sentral del av Smiths tankegods – den er ”un-Smithian”, og uviktig for hans overordnede teori. Men retorikeren Smith har nok valgt sine ord med omhu – eksempelet er sterkt og umiddelbart og intuitivt tiltalende. Rotschild tror dermed at Smith kan ha brukt dette eksempelet som en politisk viktig motsats i sin diskusjon av den daværende økonomisk orden – hvor det nettopp var en meget ”visible hand” som forvaltet et system med noe nær ”universal regulation”. Den usynlige hånd ville dermed ikke nødvendigvis sikre et perfekt samfunnssystem – men den ville etter Smiths oppfatning uten tvil gi et bedre samfunn enn den gjennomregulerte virkelighet Smith levde i. Ved å legge en mild ironisk bruk av metaforen til grunn mener Rotschild å kunne påvise både konsistens mellom de tre referansene til den usynlige hånd, og i tillegg en viktig logisk og teoretisk sammenheng mellom argumentasjonen rundt den usynlige hånd og Smiths øvrige arbeider.

7. Anvendelse av Smiths teorier på et praktisk eksempel

For ytterlige å belyse Adam Smith sin etiske og økonomiske teori kan det være interessant å forsøke å anvende teorien på et praktisk eksempel. Hvordan vil argumentasjonen for hvilke handlinger man bør gjøre se ut? Det valgte eksempelet reiser mange etiske problemstillinger som vi kan kjenne igjen fra dagsaktuelle saker.

7.1 Eksempel: Porsgrunn Porselen

Da Atle Brynestad kjøpte Porsgrunn Porselen (forkortes PP videre) for noen år siden måtte rundt 100 av de ansatte slutte som følge av at produksjonen av porselensvarer ble flyttet fra den norske fabrikken til lavkostland i Asia, der arbeiderne får omtrent 2 kroner i timelønn. PP hadde hele tiden hatt overskudd og var en viktig hjørnesteinsbedrift i Porsgrunn. Mange mente at Brynestad fikk kjøpt bedriften for en rimelig penge og han skal også ha tatt ut utbytte fra PP. Til å begynne med ble varene solgt med ”made in Norway” som før, på tross av at de ikke var produsert i Norge. Forbrukeren ville ikke kunne få vite at porselenet var laget i f.eks. Bangladesh.

7.2 Etiske problemstillinger

Denne saken reiser mange ulike etiske problemer. I tillegg kan vi se disse ut fra forskjellige perspektiver; fra de enkelte berørte personers ståsted, fra samfunnet sin side (både lokalt og nasjonalt) og fra et globalt perspektiv. Det første spørsmålet vi kan stille oss er: er den utførte handlingen ”å flytte deler av produksjonen til utlandet” riktig? Det kommer frem av saken at PP produserer varer i Asia uten at dette kommer tydelig fram på produktet. Forbrukeren vil ikke kunne ha kunnskap om hvor produktet er produsert, men anta at det er norskprodusert fordi PP er en norsk bedrift. Er det riktig at forbrukeren skal kunne bli forledet på denne måten? Er det riktig at porselensvarene skal koste det samme som før, nå som produksjonskostnadene er betydelig lavere? Når varene produseres så fjerntliggende vil det medføre betydelig økt transport som igjen er kilde til forurensning. Denne forurensningen er ikke en del av lønnsomhetsberegningen. Er dette riktig? NRK Brennpunkt besøkte fabrikken som produserer porselensvarer for PP. Den ligger utenfor hovedstaden Dhaka i Bangladesh. ”Timelønnen på 1 krone og 50 øre ligger under den lovbestemte minstelønnen i landet. Arbeiderne får heller ikke overtidspålegg, og de arbeider under svært dårlige forhold. Temperaturen i fabrikkhallen er over 40 grader og arbeiderne går barbeinte på det harde fabrikkgulvet.”²³ Da Atle Brynestad ble konfrontert med disse fakta sa han til NRK at han ikke kjente til de dårlige arbeidsforholdene ved fabrikken. Spørsmålet er hvordan han kunne inngå samarbeid med fabrikken uten å kjenne til arbeidsforholdene, og om han som bedriftens eier ikke har en plikt til å vite under hvilke forhold produktene blir produsert. Er det riktig at vi skal

²³ ”Porsgrunn-porselen for 1,50 kroner”, Dagens Næringsliv, 24.01.04, NTB.

behandle arbeiderne i Bangladesh mye dårligere enn vi behandler ansatte i Norge? PP er en bedrift med lange tradisjoner og produktene som har blitt laget på fabrikken opp gjennom tidene er en del av vår kultur. Har vi et ønske om å ivareta slike tradisjoner og kulturarv og lar det seg i så fall gjøre når man flytter produksjonen ut?

7.3 Aktuelle normer og verdier

Jeg vil nå gå gjennom de ulike etiske problemstillingene og se på hvilke normer og verdier som kan være aktuelle.

Ved å flytte produksjonen får PP betydelig lavere produksjonskostnader. Dette fører igjen til økt profitt. Det er sannsynlig at eieren har gjort dette ut fra ønsket om å maksimere overskuddet for PP og derigjennom maksimere utbyttet sitt. Ved å maksimere utbyttet maksimerer han også avkastningen på sin investerte kapital. Eieren kan hevde at handlingen er nødvendig for å sikre at PP skal være konkurransedyktig også framtiden.

De ansatte ser på handlingen fra sitt perspektiv. De ønsker å ha trygge og gode arbeidsplasser og ønsker ikke at arbeidsplasser skal bli nedlagt. De ønsker å ha et arbeid i nærheten av der de bor slik at de kan fortsette å bo der de har etablert seg. Hvis det er mange som mister jobben i et lite lokalsamfunn vil det ikke være enkelt å finne seg en ny jobb og flere må kanskje flytte. Når arbeidsplasser blir nedlagt kan det skape frykt blant de ansatte og man risikerer dårlig arbeidsmiljø fordi alle forsøker å verne om sin egen arbeidsplass.

De ansatte viser til at PP har gått med overskudd hele den siste tiden og de synes derfor det er urimelig og urettferdig at 100 personer må miste jobben.

Forbrukerne ønsker ikke å bli forledet til å tro at et produkt er produsert i Norge når det ikke er tilfelle.

Hittil har vi sett problemstillingen ut fra et individ-perspektiv. Vi kan også se på hvilke interesser samfunnet har. Et samfunn er avhengig av at det er et næringsgrunnlag for

innbyggerne av dette samfunnet. Man vil verdsette nasjonale arbeidsplasser og ut fra dette perspektivet som oftest verdsette nasjonale arbeidsplasser høyere enn utenlandske.

Videre kan vi forsøke å se globalt på problemstillingen. Det vil bl.a. innebære å se på arbeidsplasser som verdifullt men ikke nødvendigvis ift hvor de befinner seg i verden. Velferd er like viktig for alle mennesker. Dessuten vil det være viktig i et globalt perspektiv at produksjon av varer og tjenester ikke får uønskede konsekvenser som forurensning, overforbruk av naturressurser, utrydding av arter.

Oppsummert kan vi si at følgende verdier har kommet fram for de ulike partene:

V1: Effektivitet

V1-1: maks ressursutnyttelse (eks. maks utbytte på investert kapital)

V2: Maksimere egen fortjeneste

V2-1: penger til andre formål

V2-2: verdiskapning

V3: Lønnsomhet for en bedrift

V4: Konkurransedyktighet

V5: Godt og trygt arbeidsmiljø (sikkerhet ifm selve utførelsen av arbeidsoppgaven og sikkerhet ift å beholde sin stilling og evt. kunne oppnå forfremmelser i framtiden)

V6: Ha arbeidsplassen sin i nærheten av der man bor (ikke for lang reisevei eller høye reiseutgifter)

V7: Kunne bo der man ønsker, f.eks. der man er født og der man har familie og venner

V8: Mangfold når det gjelder type arbeidsplasser (muliggjør at mennesker med forskjellige evner og interesser kan få arbeid de kan trives med og mestre)

V9: Rettferdighet

V10: Ærlighet

V11: Nasjonale arbeidsplasser

V12: Mangfold når det gjelder kompetanse i en nasjon

V13: Velferd for alle mennesker

V14: Godt økologisk miljø

V15: Rettferdig fordeling av goder

Forholdet mellom de ansatte og eieren av en bedrift er et gjensidig forhold der begge parter er avhengige av hverandre. Man inngår i utgangspunktet frivillig en kontrakt om et arbeidsforhold. Å være ansatt medfører at du har plikter til å utføre de oppgaver du er satt til på en tilfredsstillende måte. For dette får du lønn fra bedriften; bedriften har en plikt til å utbetale lønn etter avtale. Lønnen er en rettighet den ansatte har sammen med andre rettigheter som f.eks. rett på spisepauser, fridager osv. Bedriften forventer at de ansatte er lojale mot bedriften, at de gjør sitt beste for å løse de oppgavene de er satt til på best mulig måte. Eieren forventer at den ansatte yter så godt han kan, at han tilfredsstiller visse krav og at den ansatte ikke motarbeider det bedriften har som mål. Videre forventer også de ansatte at bedriften er lojal mot dem; at de får beholde jobben sin så lenge de utfører den tilfredsstillende og så lenge bedriften driver lønnsomt. De ansatte vil ønske at eieren tenker langsiktig og vil drive til beste for både bedriften og dens ansatte. Det kan lett oppstå interessekonflikter mellom de ansatte og bedriftseieren fordi de ansatte ønsker høyest mulig lønn og goder til seg selv, mens eieren ønsker å få utført oppgavene best mulig til lavest mulige kostnader slik at de kan drive så lønnsomt som mulig.

Bedriftseiere som tar ansvar for bedriftens ve og vel inkludert de ansatte vil også kunne nyte respekt og anerkjennelse fra sine omgivelser for dette. ”Som følge av bedre økonomi har fabrikken også kunnet tilgodese arbeiderne og funksjonærene med ganske betydelige beløp. Der er således ydet bevilgninger i årenes løp til arbeidernes sykekasse, til deres understøttelseskasse, til feriepenge (...) Samtidig har man ved forskjellige foranstaltninger søkt å gjøre arbeidsforholdene ved fabrikken så sanitære som mulig.”²⁴ Dette er sitater fra historieskriftet for da PP fylte 50 år, og er et godt eksempel på at bedriften tar ansvar for de ansatte. Vi ser at slike tiltak kan gå på bekostning av bedriftens lønnsomhet (i hvert fall på kort sikt), og at det kan være et dilemma for eieren eller lederen hva de skal prioritere. Bedriftsledere som gir aksjonærene godt utbytte vil nyte respekt og anerkjennelse som en dyktig leder.

På bakgrunn av disse momentene kan vi formulere noen normer som kan være aktuelle:

---

²⁴ Fra Porsgrunn Porselensfabrik 1887-1837 av Chr. Abrahamsen.

N1: Du skal være lojal mot din arbeidsgiver

N2: Du skal være lojal mot dine arbeidstakere

N3: En bedriftseier skal tenke langsiktig og drive til beste for bedriften og dens ansatte

N3-1: En bedriftseier har ansvar for å gi de ansatte i bedriften trygge og gode arbeidsplasser

N3-2: Bedriftseiere skal være lojale mot lokalsamfunnet

N4: Du skal drive så lønnsomt som mulig innenfor lovens rammer

N4-1: En bedriftsleder skal maksimere utbyttet til aksjonærene

N5: Du skal investere din kapital der den gir størst avkastning

N6: Du skal handle rettferdig

N6-1: Du skal ikke være grådig

N6-2: Du skal ikke være sløsende

7.4 Etisk argumentasjon

Nå kan vi se på hva Smith sier om disse forholdene, hvilke normer og verdier vi kan trekke ut fra hans teorier innenfor etikk og økonomi. I tillegg kan det være interessant å se hvilke implikasjoner de andre nevnte teoriene vil gi.

Jeg vil hovedsakelig konsentrere meg om problemstillingen med å flytte deler av produksjonen til utlandet der de produserer mye billigere enn i Norge. I følge Smith bør vi la de som kan produsere en vare rimeligst, produsere denne. Dette er et ledd i arbeidsdelingen som er en forutsetning for velstand. Og man vil kunne hevde at fordi eieren tjener mer vil han ha mer å bruke til å investere i andre prosjekter som igjen kan gi nye arbeidsplasser og gi økonomisk vekst. I tillegg vil det landet som får produsere for PP få en mulighet som kan være med å gi økonomisk vekst i dette landet. Dette taler for at Smith ville bifallt denne handlingen. Verdiene V1-V4 blir ivaretatt og normene N4 og N5 blir oppfylt.

Hvis man skulle sett på dette ut fra et utilitaristisk perspektiv ville man kanskje kunne regne seg fram til at denne handlingen ville gi størst mulig nytte til alle de berørte parter. Det ville imidlertid være en kompleks jobb, og det vil være vanskelig å sette konkrete

verdier på de ulike konsekvensene. Dessuten tar ikke denne teorien i tilstrekkelig grad hensyn til hvordan fordeler og ulemper blir fordelt, den ser bare på summen av lykke eller nytelse. Vi ser at de ansatte som mister arbeidet sitt må "ofres" i denne beregningen.

Hvis eieren skal sjekke ut om denne handlingen er riktig, må han i følge Smith forsøke å se på situasjonen ut fra et 3. persons perspektiv som er uparisk og nøytralt. Vi har en tendens til å tenke på våre egne interesser, og gjør han det vil det ikke være tvil om at han skal flytte produksjonen til et lavkostland. Men ville denne upartiske tilskueren bifalt denne handlingen? Det er det vanskelig å svare på. Det er forhold som både taler for og taler imot. For Smith var rettferdighet en minimumsforutsetning for at et samfunn skulle fungere. Vil vi si at denne handlingen strider mot denne verdien? De ansatte som mister jobben synes det er urettferdig. Men de må jo også ta et upartisk perspektiv for at de ikke kun skal snakke ut fra egeninteresse. Vil det være rimelig å tro at Smith ville lagt vekt på om de ansatte som mister arbeidet lett vil kunne finne seg en ny jobb? I dette tilfellet ser vi at det ikke vil være lett å finne annet arbeid for 100 personer i et lite lokalsamfunn. Mange vil måtte flytte til andre steder for å finne noe å leve av. Verdiene V5-V8 vil ikke bli ivaretatt.

Vi kunne kanskje se om det er hjelp å få ved å anvende Kant sin "humanitetserklæring"; kjernen i denne er at vi alltid skal handle slik at man også respekterer mennesket og menneskeverdet. Når en arbeidstaker er med og produserer varer for bedriften er de et middel for å få produsert disse varene. Når arbeidstakeren får lønn for innsatsen, blir det behandlet med respekt for sitt menneskeverd, det blir behandlet som et menneske som selv har egne mål, og lønnen vil være med på å kunne nå disse. Det blir behandlet som et formål i seg selv i tillegg til at det er et middel for bedriften. Hvis eieren legger ned arbeidsplasser med en gang det er muligheter for å tjene mer et annet sted, vil vi kunne hevde at han ikke behandler de ansatte som formål i seg selv, de er kun midler til egen fortjeneste. Dette vil tale for at handlingen ikke er riktig. Innvendingen til denne teorien er at den kan gi for omfattende moralsk beskyttelse til enkeltindividet. Den vil f.eks. ha problemer med å tillate at ett uskyldig menneske ofres for å stoppe en terroraksjon som kan komme til å ramme tusener av andre uskyldige mennesker.

Ville Aristoteles mene at denne handlingen var rettferdig? Er eieren grådig? Hvis du er grådig betyr det at du tar mer enn du bør, mer enn det som er rettferdig, du handler urettferdig. De ansatte i PP synes eieren er grådig og at det er urettferdig at arbeidsplasser skal flyttes til utlandet for at eieren skal kunne ta ut enda mer i utbytte. Både eieren og de ansatte har investert i PP; eieren med kapital, de ansatte med sin arbeidsinnsats. I de ansattes øyne har eieren fått for mye og de ansatte har fått for lite. Hva er den gyldne middelvei i dette tilfellet? Det er krevende for eieren å reflektere over dette og handle etter dette. Men jeg vil hevde at Smith ville mene at eieren bør gjøre seg refleksjoner i denne situasjonen. Han bør se på hva som er en rimelig avkastning på kapitalen og ikke bare hvor han kan tjene raske penger uten å ta hensyn til andre.

Vi kan se et eksempel på en normkonflikt mellom

N4: Du skal drive så lønnsomt som mulig innenfor lovens rammer
og **N6:** Du skal handle rettferdig - N6-1: Du skal ikke være grådig.

Spørsmålet er om en av normene vil være overordnet den andre. Et argument er at N6-1 er med på å sette standarden for hva som er høvelig og anstendig måte å nå økonomiske mål på. Jeg vil hevde at N6 er en norm som Smith ville sette som overordnet; både fordi den er en forutsetning for at et samfunn kan fungere og derigjennom kan man drive økonomisk virksomhet, og fordi man ikke skal handle på bekostning av andre.

Er ovenstående normkonflikt et etisk dilemma for bedriftseieren? Et dilemma er som nevnt før en situasjon hvor det finnes tungtveiende grunner som taler til fordel for minst to av handlingsalternativene, men hvor du bare kan velge ett av dem. Her er det snakk om enten å flytte produksjonen eller ikke flytte produksjonen. Hvis eieren ikke flytter produksjonen vil han ikke gjøre en handling som kan beskrives som grådig. Og det er sannsynlig at han vi kunne gjøre andre former for tiltak som også kan være med på å sikre lønnsomheten for PP.

Hvis PP holder på å gå konkurs og eneste løsnigen ser ut til å være å flytte deler av produksjonen til utlandet kan vi se en normkonflikt mellom

- N4:** Du skal drive så lønnsomt som mulig innenfor lovens rammer
- og **N2:** Du skal være lojal mot dine arbeidstakere
- N3:** En bedriftseier skal tenke langsiktig og drive til beste for bedriften og dens ansatte
- N3-1: En bedriftseier har ansvar for å gi de ansatte i bedriften trygge og gode arbeidsplasser
- N3-2: Bedriftseiere skal være lojale mot lokalsamfunnet

Dette ligner mer et dilemma. Man kan ikke tilfredsstille den ene normen uten å bryte den andre og normene ser likeverdige ut fordi man er avhengig av en viss lønnsomhet for at en bedrift skal kunne eksistere. Her fordres et valg mellom normene. Har man prøvd mange tiltak for å bedre lønnsomheten og bedriften fortsatt sliter, er det ikke sikkert at det er et dilemma lenger, da er det lett å identifisere den rette handlingen men den er tung å iverksette.

Det er sannsynlig at produksjonsoppdraget fra PP vil være gunstig for det landet som får det og for de arbeiderne som får jobb her. I dette tilfellet er det et land som har en helt annen levestandard enn Norge og det at de får oppdrag kan være med på å øke velstanden i dette landet. Arbeidsforholdene er også betydelig dårligere enn i Norge og dette er en av grunnene til at de kan produsere så rimelig. Men hvor dårlige forhold kan en oppdragsgiver fra et velstående land som Norge synes er rimelig? Hvor mye bør man bidra med for å bedre arbeidsforholdene? Vi kan spørre om det er en etisk relevant forskjell at disse menneskene er så fattige og lever under dårlige kår på andre måter og derfor ikke er vant til bedre forhold. Når det er media som må sette arbeidsforhold på dagsordenen og ikke oppdragsgiveren, kan det se ut til at oppdragsgiveren handler ut fra egeninteresse alene. Han tar ikke et nøytralt og upartisk perspektiv. Vi kan si at i dette tilfellet er det media som gjør det. Når de finner ut at arbeiderne har så dårlige arbeidsforhold og i tillegg blir underbetalt ift en lovbestemt minstelønn, hevder de at eieren opptrer klanderverdig. Når media sprer denne informasjonen reagerer de som får kjennskap til dette på samme måte. Hans handlinger (ift dårlige arbeidsvilkår og

underbetaling) blir bedømt til å ikke være riktige. Med et såpass massivt press vil han måtte endre sin adferd for å ikke bli utstøtt som medlem av samfunnet. Dessuten vil slik adferd kunne være skadelig for lønnsomheten til bedriften hans. Forbrukere vil helst ikke handle produkter de vet er produsert under umenneskelige forhold. Dette bringer oss til avslutningen på denne oppgaven hvor jeg vil si litt om hva som bør være motivasjonen for å drive med etikk i næringslivet. Vil det bare være som et middel til å nå mål om økt profitt, eller vil etiske refleksjoner og etiske handlinger være et mål i seg selv?

8. Etikk i næringslivet – forholdet mellom etikk og økonomi

For Aristoteles er menneskets mål å realisere sin form fullt ut. Da duger mennesket som menneske, da har mennesket dygd. Å utvikle sine dyder krever blant annet stor grad av sindighet, den riktige måten å leve på er å velge den gyldne middelvei. Dydene må derfor utvikles i balanse med hverandre, og resultatet blir et liv som baserer seg på middelveiene. ”Aristotelisk klokskap handler om å finne ut hva som er *nok*.”²⁵ Økonomi handler følgelig mer om klok bruk av en tilstrekkelig mengde ressurser, enn om effektiv virksomhet for å skaffe stadig flere ressurser – spesielt dersom denne aktiviteten går på bekostning av andre aktører.

Om moralsk opprustning erkjennes som nødvendig først når en tillitssvikt i marked og opinion truer lønnsomheten, materialiserer det et syn på moral som et økonomisk tiltak. Behovet for moral blir virkeliggjort først når mangel på moral blir synlig som en del av den økonomiske virkeligheten, et syn som står i dyp kontrast til enhver etisk teori og enhver opplyst moralsk følelse.²⁶

Samfunnets verdier vil være noe som er godt i seg selv, som ikke er midler for å nå et annet, høyere mål. Økonomisk kunnskap må sies å være instrumentell, den er en mål-middel tankegang. Mens samfunnets verdier er ikke nødvendigvis instrumentelle. Det

---

²⁵ Nyeng (2002), 64.

²⁶ Nyeng (2002), 263.

samme kan sies om moral og etikk. Dette medfører at vi ikke kan inkludere moral eller etikk i den instrumentelle kunnskapen. Dette taler igjen for at alle individer, også bedriftseiere, har et ansvar for å handle moralsk.

Kjernen i denne debatten handler dermed egentlig om i hvilken grad økonomiske aktører skal ta ikke-økonomiske hensyn i sin tilpasning, og det er her både ”turbo-liberalistene” og ”venstre-aktivistene” ser på Smith som en representant for den ”dyriske” eller ”rå” kapitalismen: Ingen innblanding fra staten, så lave skatter som mulig, er det lønnsomt er det også både klokt og prisverdig, og en svart-hvitt og svært juridisk holdning rundt hva som kan gjøres – er det ikke eksplisitt forbudt er det dermed akseptert. Moralske eller etiske refleksjoner har ingen plass i denne verden, og fra bedriftenes hold hører vi ofte kommentarer som at ”markedet krever det” eller ”konkurransen tvinger oss til å gjøre det” som respons på nærgående og plagsomme spørsmål rundt deres forretningsførsel og aktiviteter. Den virkelige verdens versjon av den usynlige hånd blir dermed ofte en form for ansvarsfraskrivelse for egne handlinger – man forklarer sine tilpasninger ut fra hva en ansiktsløs og udefinerbar størrelse ”tvinger” oss til å gjøre.

Ville Smith – etikeren, filosofen, moralisten, akademikeren, samfunnsdebattanten og økonomen Adam Smith - virkelig bifalt denne type argumentasjon og oppførsel?

Med støtte i Rotschilds arbeid samt etter forsøk på en grundig og komparative lesning av både MS og WN mener jeg svaret er et klart (kanskje til og med rungende) nei på dette spørsmålet.

Smith argumenterer for forbedringer av det samfunn han selv levde i, han etterlyste først og fremst bevisstgjøring og rettferdighetstankegang rundt egne og andres handlinger; forbedring av samfunnets institusjoner og lovgivning; innføring av utdanning for alle borgere for at bedre vil være i stand til å opptre som gode samfunnsborgere med kunnskap om og ansvar for egne handlinger; men også retten til fri etablering og utøvelse av økonomisk virksomhet. Det ettertiden ser ut til å ha glemt, misforstått eller rett og slett

utelatt i sin tolkning av Smith er de grunnleggende forutsetningene han mente måtte være tilstede for å oppnå disse forbedringene.

Hvis Adam Smith hadde vært styremedlem i Telenor, hadde kanskje responsen på de avsløringer om arbeidsforhold vi nettopp hadde sett i pressen vært omtrent slik:

Telenor er en betydelig samfunnsaktør i både Norge og mange av de øvrige markedene vi har gått inn i, ikke minst Bangladesh. I forhold til vårt verdigrunnlag vil det alltid innebære store utfordringer for oss å skulle utøve vår virksomhet i land som er såpass fundamentalt forskjellige fra vårt hjemmemarked, og de vurderinger vi gjør oss inkluderer derfor blant annet.

- hvorvidt det lokale marked virkelig har behov for våre tjenester;
- om vi vil være i stand til å levere disse tjenestene på en forsvarlig måte – forsvarlig i forhold til den pris det lokale marked vil være i stand til å betale; forsvarlig i forhold til lønnsomhetskrav våre aksjonærer stiller til alle våre aktiviteter; og forsvarlig i forhold til den måte og under hvilke forhold vi vil måtte produsere de tjenestene vi skal levere.

Etter vår vurdering har vår virksomhet i Bangladesh vært utført i samsvar med disse vurderingene, men de forhold som nå har blitt påpekt har dessverre avslørt klare svakheter i vår måte å vedlikeholde og følge opp disse vurderingene. Vår bruk av underleverandører i andre land innebærer alltid en form for risiko – risiko for at aktivitetene gjennomføres i henhold til lokale lover og regler, men også risiko for at den forretningsførsel våre underleverandører har ikke vil være i samsvar med de krav vi stiller til vår egen virksomhet, og dermed vår verdikjede som helhet. Vi kan og skal ikke overprøve den lokale lovgivning, men vi har et ansvar overfor de kontraktsvilkår vi opererer med overfor våre samarbeidspartnere og underleverandører.

Vi vil nå måtte gjennomgå våre krav til forsvarlighet på nytt, og hvis det skulle vise seg at det vil være vanskelig for Telenor å videreføre sin virksomhet under de krav vår virksomhet er underlagt så vil vi bli nødt til å vurdere vår tilstedeværelse i Bangladesh.

Her finnes ingen lettvinnt ansvarsfraskrivelse eller henvisning til ”markedet” eller ”konkurransen”. Her er aktøren bevisst sine egne handlinger, og under hvilke normer disse handlingene begås innenfor. Man påpeker de potensielt vanskelige skjæringspunktene, og innrømmer svakheter i sin egen forvaltning av disse problemstillingene. Men – og det er viktig for Smith – man er også bevisst på hva som er egne normer og krav; hva som er samfunnets ”spilleregler” i form av lovgivning; og man fokuserer på at den virksomhet som tross alt utøves skal resultere i produkter og tjenester som både skal være lønnsomme og oppfylle et markedsbehov.

Men – som Rotschild har påpekt – grunnlagt for bombastiske konklusjoner finnes ikke hos Smith. Det han imidlertid har gitt oss er en grundig, holistisk og logisk konsistent kobling mellom de etiske og moralfilosofiske problemstillinger som grunnlag for de praktiske tilpasninger i det daglige økonomiske liv – en bevisstgjøring av de valg vi til enhver tid tar. Det er ikke vanskelig å se at denne holdning og ”prosesstilnærming” ville vi har stor nytte av i mange av dagens problemstillinger – det komplekse farvann vi kaller Etikk i Næringslivet.

10. Litteraturliste

- Ariansen, Per. *Miljøfilosofi, en innføring*. 4. utg. Oslo: Universitetsforlaget. 1992.
- Aristoteles. *Den nikomakiske etikk*. Oversatt av Ø. Rabbås og A. Stigen. Bokklubbens Kulturbibliotek. Oslo: Bokklubben Dagens Bøker. 1999.
- Johansen, Kjell Eyvind og Vetlesen, Arne Johan. *Innføring i etikk*. 6. utg. Oslo: Universitetsforlaget. 2005.
- Kant, Immanuel. ”Grunnlegging av moralens metafysikk” i *Morallov og frihet*. Oversatt av Eivind Storheim. Oslo: Gyldendal. 1997.
- Kvalnes, Øyvind. *Se gorillaen! Etikk for arbeidslivet*. Oslo: Universitetsforlaget. 2006.
- Nyeng, Frode. *Etikk og økonomi – en innføring*, 3. utg. Oslo: Abstrakt forlag. 2002.
- Rotschild, Emma. *Economic Sentiments: Adam Smith, Condorcet and the Enlightenment*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press. 2001.
- Sandmo, Agnar: ”Adam Smith og konkurransen: et kritisk blick på den usynlige hånd” (s. 140-156) i *Konkurransen i samfunnets interesse: Festskrift til Einar Hope*. Red.: Kåre P. Hagen, Agnar Sandmo, Lars Sjørgard. Bergen: Fagbokforlaget. 2004.
- Smith, Adam. *The Theory of Moral Sentiments*. 6th edition (1790). Ed. Knud Haakonssen. Cambridge: Cambridge University Press. 2002.
- Smith, Adam. *The Wealth of Nations*. (1776). Ed. C. J. Bullock. New York: Barnes & Noble Inc. 2004.
- Warnock, Mary (ed.). “Bentham: An Introduction to the Principles of Morals and Legislation” (chapters I-IV), “Mill: Utilitarianism” in *Utilitarianism and On Liberty*. Cornwall: Blackwell Publishing Ltd. 2003.